

V. 11. 1. 1. 1.

เล่มเรื่องไปพระ ครั้งที่ ๓

นับเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงพระนิพนธ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิศักดิ์สุริยาภา

โปรดให้ตีพิมพ์

ในงานฉลองพระชันษาครบ ๔ รอบปี

และ

ในงานฉลองอายุเจ้าจอมมารดาอ่อน รัชกาลที่ ๕ ครบ ๗๐ ปี

เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์

เล่มเรีลมิไปชะว ศรีวิ ๓

นับเป็นพระพิมพ์หลวงตามากที่ ๖๗

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงพระนิพนธ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสรุยาภา

โปรดให้ตีพิมพ์

ในงานฉลองพระที่นั่งาครบ ๔ รอบปี

และ

ในงานฉลองอายุเจ้าจอมมารดาอ่อน รัชกาลที่ ๕ ครบ ๑๐ ปี

เมื่อวันที่ ๓๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์

หนังสือเรื่องนี้ ทัพเจ้าสงขลบุรี

จัดพิมพ์ขึ้นในการท่งบุญฉลองอายุ ๗๐ ปี
ของเจ้าจอมมารท่อน ผู้มาตาทัพเจ้า และ
ฉลองอายุทัพเจ้าครบ ๔ รอบ ผลคุณพระ
เกิดจากหนังสือนี้มากน้อยก็ยังไม่ได้กำหนด
ทัพเจ้าออกพิธีหมั้นแล้ว ๆ ทว่าปล้นแล้ว
สิ้นพระหมั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ไว้

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๐

อดุลยเดช

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอติสยศุริยาภา
เมื่อพระชันษาครบ ๔ รอบปี

พ.ศ. ๒๔๘๐

คำนำ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสรุยาภา จักรพรรดินีแห่งสยาม บำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุปทานอุทิศถวายพระบรมศพ และ
บำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๔ รอบปีบริบูรณ์ ใน
วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๐ มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์
หนังสือเป็นของชำร่วยเป็นมิตรพลี แต่ผู้แสดงไม่ทรงจัดตั้ง
ในงานนั้น ตรัสขอให้กรมศิลปากรช่วยเลือกหาหนังสือ และจัด
การตีพิมพ์ถวาย กรมศิลปากรมีความยินดีที่ได้มีโอกาสร่วมในงาน
พระกุศลนี้ ได้พิจารณาเลือกหาหนังสือ เพื่อให้เหมาะสมแก่งาน
ระลึกได้ว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือ “เล่าเรื่องไป
ชะวาทครั้งที่ ๓” ถวายสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี
พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า เป็นของเฉลิมพระขวัญ ในมงคลสมัย
พระชนมายุครบ ๖ รอบ

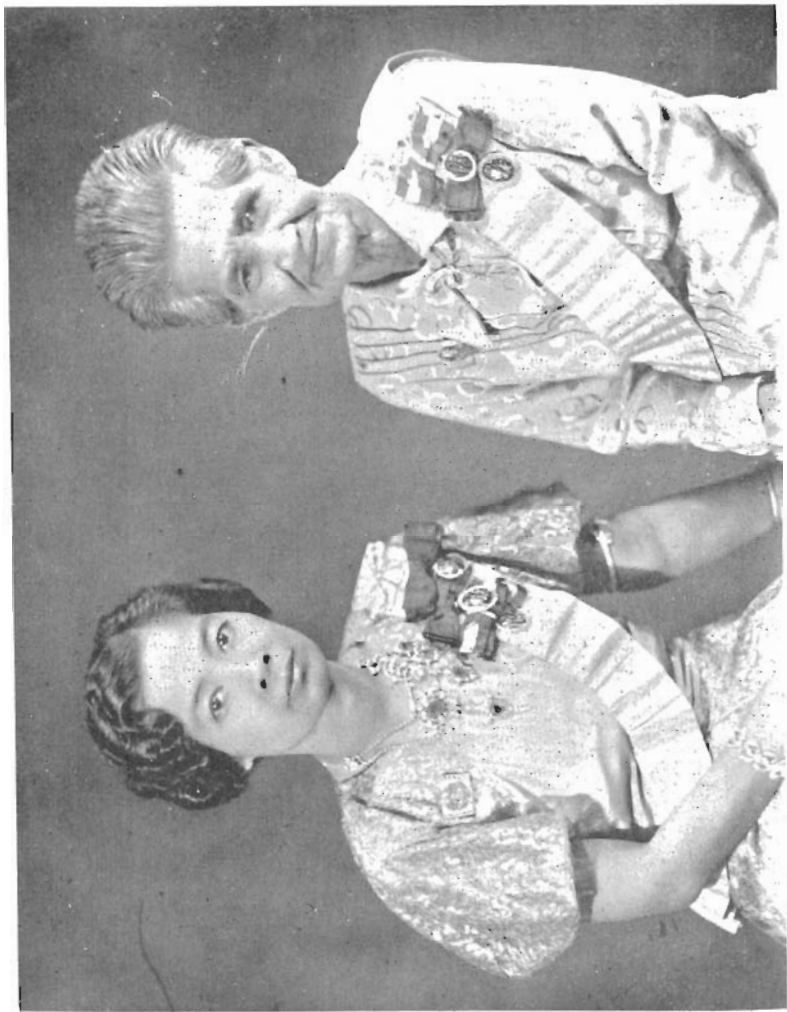
หนังสือเรื่องนี้ได้ทรงรวบรวมข้อความทางประวัติศาสตร์
ที่เกี่ยวกับประเทศชะวาทไว้ชัดเจน ให้ความรู้กว้างขวางออกไป
จนที่ปรากฏมาแล้วในภาษาไทยแห่งใด ๆ ถ้าได้มีโอกาสจัด
พิมพ์ขึ้นก็จะเป็นวิทายาทาน เป็นการเกื้อกูลความรู้แก่กุลบุตร
และนักศึกษา แต่การพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ จะต้องกราบทูลสมเด็จพระ
ศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า เพื่อยข

พระราชทานอนุญาตก่อน กรมศิลปากรได้นำความปรารภข้างต้นขึ้น
กราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสัยสุริยาภา และ
ในที่สุดสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกา
เจ้า ก็โปรดพระราชทานอนุญาตให้ตีพิมพ์หนังสือเรื่องนั้นได้
พระกรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้า ฯ

กรมศิลปากรถือโอกาสนี้ตั้งสัตยาธิษฐานขออำนาจพระรัตน-
ตรัย และพระกุศลจริยาที่ได้ทรงบำเพ็ญในวาระนี้ สำเร็จเป็นอริย-
มณูญผลแด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสัยสุริยาภา
ขอให้ทรงเจริญพระชนม์ยิ่งร้อยปี มีพระอนามัยสมบูรณ์พูนสุข
ไม่เสื่อมทรมาน และขอผลแห่งพระกุศลทักษิณานุประทานอันงาม
จงแผ่ถึงผลแด่พระบุพพการี มีอาทิสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า
สมควรแก่คติอุปัชฌ์นั้น ๆ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๑ มกราคม ๒๔๘๐

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอติสยัธยาภา
ฉายกับเจ้าอมมารดาอ่อน รัชกาลที่ ๕

(ตำนาน)

Cinnamon Hall,

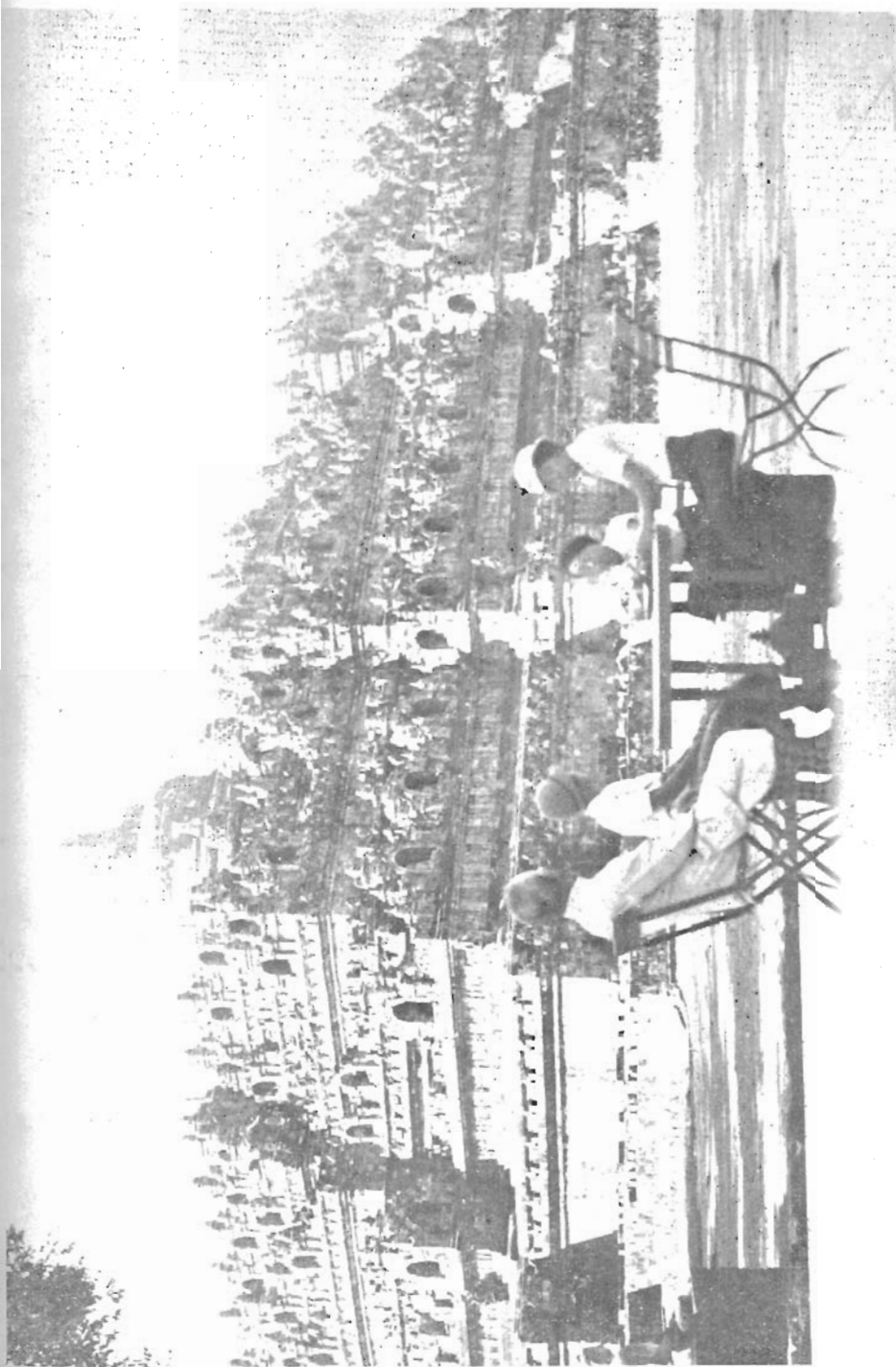
206 Kelawei Road, Penang.

วันที่ ๓๐ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

กราบบังคมทูลทรงทราบฝ่าละอองพระบาท

วันที่ ๑๐ กันยายน ปีจอ พ.ศ. ๒๔๗๗ นี้เป็นวันเฉลิมพระชันษาของใต้ฝ่าละอองพระบาท ชนมาขุยังยืนมาครบ ๖ รอบปีบริบูรณ์ เป็นอภิลักขิตมงคลอันใด ๆ จะพึงประสบได้ด้วยยากยิ่ง อาศัยพระราชกุศลสัมมาปฏิบัติและพระบารมีบุญญาภินิหาร จึงได้ทรงประสบศุภมงคลนั้น ข้าพระพุทธเจ้ามีความชื่นชมโสมนัสเป็นอย่างยิ่ง

แต่ก่อนมาเมื่อถึงวันเฉลิมพระชันษาของใต้ฝ่าละอองพระบาท ข้าพระพุทธเจ้าได้เคยไปเฝ้าถวายพระพรเป็นประจำ เว้นแต่เมื่อไม่สามารถจะไปได้ และเมื่อเฉลิมพระชันษามาครบ ๕ รอบกับเมื่อพระชันษามาครบ ๗๐ ปี ข้าพระพุทธเจ้าได้เคยให้ทำสิ่งของเฉลิมพระขวัญ ทูลเกล้า ฯ ถวายสนองพระคุณมาทั้ง ๒ ครั้ง แต่ในครั้งนั้นข้าพระพุทธเจ้าไม่สามารถจะไปเฝ้าได้ ด้วยประจวบเวลาออกมาอยู่บ้านนอกเมืองไกล และไม่มีกำลังพาหนะที่จะสร้างสิ่งอันใดอันเป็นของเฉลิมพระขวัญ ทูลเกล้า ฯ ถวายได้ตามประสงค์เหมือนเช่นเคย จึงอาศัยโอกาสที่ได้ไปเมืองชะวากครั้งหนึ่ง

รูปถ่ายที่โรงแรมหาดจอมเทียน

สารบาณ

เหตุที่ไปเมืองชะวา	หน้า ๑
ออกจากเมืองบีนังไปเมืองสิงคโปร์	
วันที่ ๑ ที่ ๘ มิถุนายน	„ ๒
ออกจากเมืองสิงคโปร์ไปเมืองชะวา	
วันที่ ๘ ที่ ๙ มิถุนายน	„ ๕
เมืองปะเตเวียและเมืองบุขเตนซ็อก	
วันที่ ๑๐ ที่ ๑๒ มิถุนายน	„ ๗
เมืองบันดุง (ขาไป)	
วันที่ ๑๒ จนวันที่ ๒๓ มิถุนายน	„ ๑๓
เมืองชกยา	
วันที่ ๒๔ จนวันที่ ๒๖ มิถุนายน	„ ๓๘
เมืองโสโล	
วันที่ ๒๖ จนวันที่ ๒๗ มิถุนายน	„ ๕๐
เมืองบันดุง (ขากลับ)	
วันที่ ๒๘ จนวันที่ ๒๙ มิถุนายน	„ ๗๒
กลับจากเมืองบันดุงมาเมืองสิงคโปร์	
วันที่ ๓๐ มิถุนายน จนวันที่ ๒ กรกฎาคม	„ ๗๖
สहरรัมดาญ	
วันที่ ๓ ที่ ๔ กรกฎาคม	„ ๘๐
เล่าพงสาวดารชะวาแถมท้าย	„ ๘๕

เล่าเรื่องไปชะวา

ครั้งที่ ๓

แต่ก่อนมา ข้าพเจ้าได้เคยตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปเมืองชะวา ๒ ครั้ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ครั้งหนึ่ง และต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ อีกครั้งหนึ่ง ดังต่อไปนี้ตามเสด็จครั้งหลังเวลาล่วงมาถึง ๓๓ ปี จึงมีโอกาสดำเนินไปชะวาอีกครั้งหนึ่ง โดยลำพังตนใน พ.ศ. ๒๔๗๓ นี้ เมื่อได้รับปลดจลาจลพ้นหน้าที่ท่งป่วงออกมาอยู่เมืองบึงตามสบายได้ ๗ เดือน เหตุที่จะไปชะวาครั้งนี้ เกิดขึ้นด้วยเมื่อเดือนมกราคมปีกลาย ไปส่งเสด็จพระเจ้าอยู่หัวไปยุโรป ณ เมืองเมดานที่เกาะสุมาตรา ไปพบเจ้านายที่ประทับอยู่เมืองชะวา มีสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์ฯ เป็นต้น ซึ่งพร้อมกันมาส่งเสด็จฯ ทูลกระหม่อมตรัสชวนให้ไปเที่ยวชะวา และให้ไปพักที่ตำหนักของท่านซึ่งสร้างใหม่ ณ เมืองบันดุง ฝ่ายเจ้าหญิงลูกของข้าพเจ้าทั้ง ๓ คนก็อยากไปเห็นเมืองชะวา จึงทูลรับว่าพอถึงระดู่แล้งในเกาะชะวา จะไปเผ้าให้ทันช่วยงานเฉลิมพระชันษาของทูลกระหม่อม ในวันที่ ๒๕ มิถุนายน สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอทั้งสองวันเกิดของข้าพเจ้าก็ก่อนนั้นเพียงสัปดาห์เดียว ให้ไปฉลองวันเกิดที่บันดุงในปีนั้นเกิด จะโปรดมีการเลี้ยงประทาน ก็เป็นอันตกลงกำหนดว่าจะไปให้ถึงบันดุงก่อนวันที่ ๒๑ มิถุนายน และจะอยู่ที่บันดุงจนวันที่ ๒๕ มิถุนายน

ครั้นถึงเดือนพฤษภาคมเริ่มกะการที่จะไป ทางอีสต์เอเชีย
 ดิคเขารับให้เอเยนต์ของเขาซึ่งมีอยู่ตลอดทางที่จะไป ช่วยเป็น
 ชูระในการเดินทาง กงสุลฮอลันดาที่ป็นักบอกไปยังรัฐบาลให้รู้
 และได้ขอให้กงสุลสยามที่เมืองบะเตเวีย บอกเลาเวนอเบเนอราก
 ให้ทราบด้วยอีกทางหนึ่ง แต่เรือที่จะไปนั้นไม่มีเรือที่เดินตรงจาก
 ป็นักไปเมืองบะเตเวีย จะต้องไปเรืออื่นจนถึงเมืองสิงคโปร์
 แล้วจึงลงเรือของบริษัทฮอลันดาจากที่นั่นไปยังเมืองบะเตเวีย
 ให้สัปดาห์เรือออก ได้ความว่า เรือเมล์ฮอลันดาออกจากสิงคโปร์
 ทุกวันศุกร์เวลาบ่าย ๑๖ นาฬิกา หาเรือที่จะไปจากป็นักให้เหมาะ
 เวลา อย่างต้องไปค้างคอยเรืออยู่ที่สิงคโปร์ ได้ความว่าเรือเมล์
 ของบริษัทบีแอนด์โอ ลำชื่อ ราชปุตนะ จะมาถึงป็นักวันพฤหัสบดี
 ที่ ๗ มิถุนายน และจะออกในวันนั้น ไปถึงสิงคโปร์วันศุกร์ที่ ๘
 กลางวัน ทันทไปลงเรือฮอลันดาออกจากสิงคโปร์ในวันนั้นเอง
 จึงตกลงให้ว่ากล่าวซื้อตัวเรือ และบอกไปให้ทราบที่ชะวาวว่าจะไป
 ตามวันที่กะนั้น ผู้ที่จะไปกับข้าพเจ้ามีแต่ลูกหญิงพูนคน ๑
 หญิงพิลัยคน ๑ หญิงเหลือนคน ๑ กับนายขีดคนรับใช้คน ๑
 รวม ๕ คนด้วยกัน อธิบายรายการที่ไปมีดังเล่าต่อไปนี้.

วันพฤหัสบดีที่ ๗ มิถุนายน

เวลาบ่าย ๑๔ น. ขนรถออกจากชินนะมอนฮอล ไปลงเรือ
 ราชปุตนะ ซึ่งจอดเทียบท่าอยู่หน้าเมืองป็นัก เพื่อนไทยที่มา

อยู่บ้างไปส่งกันแทบทั้งนั้น ร่ำลากันแล้วเร่ออกเวลา ๑๕ น.
 เล่นไปทางใต้ตลอดคืน

ถูกขยาตราครองนี้ไม่สู้ดี ด้วยเมื่อนานก่อนจะลงเรือ รู้สึกตัว
 ตะครันตะครอเหมือนกับจะจับหัวดี รุ่งขึ้นเช้าถึงวันจะลงเรือ
 ชาติก็ไม่ปกติ กินยาแล้วไปลงเรือ พอเรือออกจากท่าไปหน่อย
 หนึ่งก็รู้สึกว่าเป็นอินฟลวนซา (หวัดใหญ่) และได้ความว่าหญิงพูน
 กับหญิงเหลือกก็เป็นเช่นเดียวกันอีก ๒ คน ต่อมาเมื่อไปถึงชะวา
 แล้วได้ข่าวว่าพวกที่อยู่หลังยังจีนนะมอนฮอล ก็เป็นอินฟลวนซา
 อีก ๒ คนถึงล้มหมอนนอนเสื่อ จึงเป็นอันได้ความว่าคงเป็นด้วย
 ไข้หวัดใหญ่เข้าบ้านเมื่อก่อนจะไป ถ้ากำหนดวันที่ไปช้าอีกสัก
 ๒ วัน ก็เห็นจะต้องเลื่อนกำหนด แต่พวกเราที่ไปอาการเป็น
 อย่างเบาเดินเหินได้ไม่เป็นไรนัก แต่ส่วนตัวข้าพเจ้ากับหญิง
 เหลือกอยู่ในเรือห้องเดียวกัน ถูกขาร้ายด้วยไม้รูดใช้ท่อลมที่
 เขาสูบส่งเข้ามาให้ความเย็นที่ในห้อง นอนกลางคืนรู้สึกร้อน
 ป่วยไข้ให้ลมเป่าถูกตัวตลอดคืน เช้าขึ้นเลยเป็นโรคปัดตะคาคัด
 ด้วยกันทั้ง ๒ คน ต้องไปให้หมอรักษาในชะวาหลายวัน จึงว่า
 ถูกขยาตราไม่สู้ดี

ไปในเรือเมลับแอนด์โอคร่งนชวนให้หนักถึงความหลัง ครั้น
 ข้าพเจ้าไปยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ก็ไปเรือเมลับบริษัทเหมือนกัน
 กัน เรือที่ไปจากสิงคโปร์ครั้งนั้น เป็นเรือดาดฟ้าชั้นเดียว
 ขนาดเพียง ๔,๐๐๐ ตัน ยังไม่มีไฟฟ้าหรือห้องเย็น ต้องเลี้ยง

สัตว์ที่จะกินเป็นอาหาร กับทั้งวิธีสำหรับรดน้ำให้คนโดย
 สารกินไปในเรือ เรือเมล์สมัยปัจจุบันนี้ใหญ่โต ลำราชนัดนี้
 ถึง ๑๓,๐๐๐ ตัน กินอยู่ราวกับไฮเตล ได้ความรู้ปลาตอย่างหนึ่ง
 ว่าเรือเมล์ใหญ่ๆ ที่มีปล่องควัน ๒ ปล่องนั้น ที่จริงเป็นปล่องลง
 เสียบปล่องหนึ่ง ด้วยเครื่องจักรที่ชักกันในปัจจุบันนี้มีปล่องควัน
 แต่ปล่องเดียวก็พอ แต่เจ้าของเขาไม่กล้าลดปล่องลง เพราะ
 คนโดยสารชอบไปเรือที่มีหลายปล่อง ด้วยเข้าใจว่ามันคงแข็ง
 แรงกว่าเรือปล่องเดียว แม้เรือกำปั่นยนต์ที่ต่อเป็นเรือรับคน
 โดยสารในสมัยนี้ ก็ทำปล่องขึ้นให้เหมือนเรือไฟปล่องหนึ่ง
 หรือสองปล่อง สำหรับเอาใจคนโดยสารมิให้รังเกียจ ยังดอ
 แต่บริษัทอีสต์เอเชียติก ซึ่งริทำกำปั่นยนต์ขึ้นก่อนเพื่อนไม่ยอม
 ทำปล่องเช่นนั้น สักเกตดูขนบธรรมเนียมในเรือเมล์เดี๋ยวนี้
 เปลี่ยนแปลงมาก แต่ก่อนถือกันเป็นธรรมเนียมว่าผู้หญิงขวัญ
 อ่อน เพราะฉะนั้น ผู้ชายจะอยู่บนดาดฟ้าในระหว่างเวลาแต่
 เช้า ๘ น. จนค่ำ ๒๑ น. ร่วมกับผู้หญิง จำต้องแต่งตัวใส่เสื้อทงชน
 นอกชั้นในให้สุภาพเรียบร้อย และห้ามมิให้สูบบุหรี่ในห้องผู้หญิง
 แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีข้อบังคับเช่นนั้นแล้ว เพราะผู้หญิงก็ชอบสูบบุหรี่
 เหมือนผู้ชาย การแต่งตัวจะแต่งอย่างไร ผู้หญิงก็ไม่ถือ
 แม้ผู้หญิงเองก็มักนุ่งกางเกงปะขามาขายาว หรือกางเกงขุดขาสั้น
 อย่างผู้ชาย จึงเป็นอันอนุญาตให้สูบบุหรี่และแต่งตัวไปตาม
 ชอบใจ แม้จะใส่แต่เสื้อชั้นในอยู่บนดาดฟ้าก็ได้ทุกเมื่อ คงถือ

วินัยอย่างเดี๋ยวนั้นแต่เมื่อเวลากินอาหารเย็น ต้องแต่งเครื่องสำหรับเวลาเย็น เพราะกินอาหารแล้วมักมีการเดินรับนาคาฟาคต่อไปจนดึก แต่เวลาเรือทอดอยู่ในอ่าวจะแต่งเครื่องเดินทางก็ได้ เพราะจะไม่ให้ลำบากแก่การขึ้นบก มีประเพณีที่เปลี่ยนใหม่อีกอย่างหนึ่ง แต่ก่อนในเรือเมล์มีประกาศปิดไว้ ห้ามมิให้คนโดยสารให้สินจ้างแก่คนรับใช้ แต่ที่จริงก็ให้กันเป็นสินน้ำใจทุกคน เป็นแต่ต้องลอบให้ ฝ่ายนายเรือก็ทำไม่รู้ เดียวนเล็กประเพณีนั้นแล้วให้กันได้โดยเปิดเผย ว่าโดยทั่วไปเรือเมล์เดี๋ยวนั้น แม้เรียกค่าโดยสารแพงขึ้น ก็สบายกว่าแต่ก่อนมาก.

วันศุกร์ที่ ๘ มิถุนายน

เวลาบ่าย ๑๔ น. เรือราชปุตนะถึงเมืองสิงคโปร์ จอดเทียบท่าที่ต้นหยองปากา เอเยนต์ของห้างอีสต์เอเชียติกมารับไปลงเรือแปเลนเซียส ของบริษัทเกปเปอสมฮอลันดา ซึ่งจอดเทียบท่าอยู่อีกอ่าวหนึ่งในเวลาเดียวกัน ด้วยมีเวลาเพียง ๒ ชั่วโมง จะไปเที่ยวที่ไหนอีกไม่ได้

เวลาบ่าย ๑๖ น. เรือแปเลนเซียสออกจากเมืองสิงคโปร์ไปทางช่องเกาะเรียวทางไปชะวา เรือลำนี้ขนาด ๔,๐๐๐ ตัน ต่อสำหรับรับคนโดยสารในระหว่างเมืองสิงคโปร์ เมืองมุนตอก เมืองปะเตเวีย เมืองสะมารัง และเมืองสุไรบา ทำอย่างประณีตคล้ายกับเรือเมล์ใหม่ที่ไปมากับยุโรป เป็นแต่ขนาดย่อมกว่า

และแก้ไขห้องหับให้เหมาะกับเมืองร้อน อยู่สบายดี คนโดย
 สารชั้นที่ ๑ อยู่กลางลำต่อนข้างหน้า ชั้นที่ ๒ อยู่ก่อนข้างท้าย
 ต่อนท้ายเรือทีเดียวสำหรับคนโดยสารชั้นที่ ๓ อยู่แต่กับดาดฟ้า
 และมีม่านกันไม่ให้ปะปนกับชั้นที่ ๑ และที่ ๒ ซึ่งไปมาถึงกันได้
 เรือบริษัทเกบีเอนั้นเรียกค่าโดยสารอยู่ข้างแพง เพราะมีแต่
 บริษัทเดียวที่เดินเรือรับคนโดยสารในน่านน้ำตามหมู่เกาะชะวา.

วันเสาร์ที่ ๙ มิถุนายน

เรือแล่นถึงช่องเกาะบังกาแต่เช้า หยุดรับส่งคนโดยสารที่
 หน้าเมืองมุนต็อกที่เกาะบังกาแล้วแล่นต่อไป ตอนค่ำเกิดเหตุ
 ร้ายขึ้นในเรือ ด้วยแขกบาตักชาวเกาะสุมาตราคน ๑ ซึ่งไปใน
 ชั้นที่ ๓ เกิดเสียชีวิตถึงฆ่าคนโดยสารชั้นเดียวกันตายคน ๑ แต่
 นายเรือเขาจับตัวคนเสียชีวิตขังและทิ้งศพคนตายได้อย่างเงิบ
 คนโดยสารชั้นที่ ๑ และที่ ๒ เกือบจะไม่มีใครรู้ว่าเกิดเหตุนี้
 ที่จริงพวกเราเพราะคํ่าวันนั้นเผอิญหญิงพูนกับหญิงเหลือซึ่งอยู่
 ห้องเดียวกันสั่งให้เอาอาหารเย็นไปให้กินที่ในห้อง พอบอຍเงิน
 ขกอาหารเข้าไปขอให้ปิดประตูใส่กลอน เธอตกใจได้ถาม จึง
 ได้ความว่ามีคนฆ่าคนตายข้างท้ายเรือ กลัวมันจะวิ่งพลุนพลัน
 เข้ามาในห้อง คํ่าวันนั้นตอนดึกแล่นเรือออกไปช้า ๆ หลายชั่วโมง
 เพราะใกล้จะถึงเกาะชะวา กับต้นประสงค์จะเข้าทอดท่า
 ต่อสว่าง.

วันอาทิตย์ที่ ๑๐ มิถุนายน

พอรุ่งสว่างถึงปากอ่าวตันหยงเปรี๊ยก เกาะชะวา เรือเข้าเทียบท่าขนเมืองบะเตเวียเวลา ๙ น. ทูลกระหม่อมชายกับมิสเตอร์ครูเดนกงสุลสยาม และมิสเตอร์มะเครเกอผู้แทนบริษัทอีสต์เอเชียติกมารับถึงเรือ มิสเตอร์ไมเคิลรี้ดกงสุลอังกฤษที่เคยคุ้นกันในกรุงเทพ ฯ ทราบว่าเราจะไป ก็มีแกล้งมารับด้วย ไม่ทราบด้วยเหตุใดก็ติดตีสัฟฟัรไปถึงพวกหนังสือพิมพ์ ให้ขังมากอย่ายุปรูปเป็นหลายคน กงสุลสยามบอกว่าเคาเนอเบเนอราลขอเชิญให้ข้าพเจ้ากับเจ้าหญิงทั้ง ๓ คน ไปกินกลางวันทั้งเมืองบuxten ซอกในวันอังคารที่ ๑๒ ให้บอกรับและขอบใจแล้วขึ้นจากเรือ ขึ้นรถยนต์ด้วยกันกับทูลกระหม่อมไปยังเมืองบะเตเวียไปพักอยู่โฮเต็ลเดสอีนดิสต์ด้วยกัน โฮเต็ลนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยประทับ แต่เขารื้อสร้างใหม่ใหญ่โตกว่าเก่ามาก ปลอดภัยที่เรือนหลังซึ่งเคยเสด็จประทับนั้น เขายังคงไว้อย่างเดิมไม่แก้ไข เมื่อไปเห็นก็จับใจเหมือนอย่างรำลึกชาติได้ ปรีกษากับทูลกระหม่อม เห็นว่าไม่มีเหตุที่จะพักอยู่เมืองบะเตเวียให้นานวัน จึงตกลงจะค้างแรมแต่คืนเดียว รุ่งขึ้นตอนเช้าจะไปดูพิพิธภัณฑ์สถานซึ่งอยากดูอยู่นานแล้ว ตอนบ่ายจะย้ายไปเมืองบuxten ซอกทางรถยนต์ ค้างแรมสำหรับไปดูสวนหลวงในตอนเช้า และไปกินเลี้ยงที่เคาเนอเบเนอราลตอนกลางวัน เวลาบ่ายทูลกระหม่อมจะโปรดให้รถยนต์มารับไปยังเมืองบันดุง

ระยะทาง ๓ ชั่วโมงถึงในเย็นวันนั้น ไม่ต้องค้างที่ไหนอีก เมื่อ
 ปรึกษากันแล้วในตอนเช้ามีเวลาว่าง ทูลกระหม่อมทรงพาชน
 รยนต์ไปเที่ยวดูบ้านเมือง ดูไม้สั้แปลกตากว่าที่ได้เห็นเมื่อ
 ๓๓ ปมาแล้วเท่าใดนัก คลองลงเขื่อนอันเป็นต้นแบบคลอง
 ตลาด ตอนสวนสราญรมย์ก็ยังอยู่ แต่สะพานหักเปลี่ยนเป็น
 สะพานเหล็กไปเสียแล้ว สโมสร “คองคอคเคย์” อันเป็นต้นแบบ
 ของศาลาสนไทยสมาคมก็ยังอยู่อย่างเดิม เป็นแต่ขยายเมือง
 กว้างขวางออกไปกว่าแต่ก่อนมาก เข้าวเรือนที่สร้างใหญ่โต เป็น
 อย่างใหม่ก็มีแต่ไฮเต็ลกับอาคารต่าง ๆ เช่น ธนาคารเป็นต้น
 เรือนคนอยู่ยังเป็นแบบเก่าอยู่นั่นเอง สิ่งซึ่งทอดทิ้งให้เลวลง
 กว่าแต่ก่อนก็มี ที่สำคัญ คือท้องสนามหลวงที่เรียกว่า “กอนนิง
 สเปลดน” ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด ถึงทรงจำแบบมา
 ทำท้องสนามหลวงในกรุงเทพฯ แต่ก่อนเป็นที่สง่ามขึงนัก
 แต่เดี๋ยวนี้ทอดทิ้งปล่อยให้ต้นไม้อใหญ่ ๆ ที่รายรอบล้มตายหายสูญ
 ไปเสียมาก ที่ปลูกแซมก็ไม่บำรุง แม้ในตัวสนามเองก็ปล่อย
 ให้ปลูกสร้างเรือนโรงอะไรลงหลายอย่าง ตรงที่ยังว่างก็ทิ้งราว
 กับที่รำน่าเสียตาย มีอะแควเรียมที่เลี้ยงปลาต่าง ๆ ตั้งชนใหม่
 แห่งหนึ่งน่าดู แต่ก็ไม่ใช่ใหญ่โตเท่าใดนัก

เวลาบ่าย มีสเตอร์ฟิตสมอริส กงสุลเยเนอราลอังกฤษ
 ซึ่งเป็นผู้คุ้นกันมาแต่ยังอยู่ในกรุงเทพฯ มาหา แล้วชวนรยนต์

ไปเที่ยวดูเมืองอีกครั้งหนึ่ง เลยไปเยี่ยมชมตอบขอบใจกงสุลไทย และกงสุลอังกฤษ กับผู้คนที่ไปรับด้วย

ทูลกระหม่อมชายจะเสด็จไปด้วยอากาศยานพรงุ่นเช้า กลับไปคอยอยู่ที่เมืองบันดุง

วันจันทร์ที่ ๑๑ มิถุนายน

เวลาเช้า ๑๐ น. ไปดูพิพิธภัณฑ์สถาน การที่จะไปนั่งกงสุล ได้ไปบอกไว้ พวกกรรมการสภาโบราณคดีมีศาสตราจารย์วันกัน และดอกเตอร์บอดซ์ นักปราชญ์คนสำคัญกับพวกกรรมการพร้อม กันมากอยรับ เพราะเขาเคยได้ยินชื่อข้าพเจ้าเมื่อเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา พาไปนั่งในห้องประชุมเชิญให้ลงนามไว้ในสมุดสำหรับลงนามคนสำคัญก่อน (และเมื่อข้าพเจ้ากลับมาถึงเมือง บันดุงแล้ว มีจดหมายบอกว่าในคราวประชุมสภาครั้งหลัง ได้เลือกข้าพเจ้าให้เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ของราชบัณฑิตยสภาเมือง บะเตเวียด้วย) แล้วจึงพาเที่ยวดูพิพิธภัณฑ์ ข้าพเจ้าขออยู่ใน วันนั้นแต่เฉพาะห้องของมหัศจรรย์ ห่วงของทองสัมฤทธิ์ กับ ห้องเครื่องศิลา เพราะมีเวลาน้อย ห้องของมหัศจรรย์มี เครื่อง เพ็ชร พลอย เงิน ทอง ของโบราณต่างๆ ห้องนี้ ทำทางเข้าออกและมีคนเฝ้ากวดขัน ของโบราณที่จัดไว้ในห้อง เป็นของสมัยเมื่อพวกชาวถือศาสนาอิสลามแล้ว มากกว่าของ สมัยเมื่อยังถือพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ มีพระพุทธรูป

รูปและรูปพระโพธิสัตว์ทำด้วยเงินและทองคำหลายองค์ แต่ฝีมือ
 ไม่ได้วิเศษสมกับที่ลงทุนทำด้วยเงินทอง ข้าพเจ้าปรารภขึ้นว่า
 ผู้ที่ให้สร้าง เห็นจะเป็นแต่เศรษฐีมิใช่ผู้รักศิลปศาสตร์ ท่านพวก
 นักปราชญ์เห็นชอบด้วย แล้วบอกว่าเมื่อมีการแสดงพิพิธภัณฑ์
 ที่เมืองฝรั่งเศสคราวหลัง ได้คัดเลือกของโบราณในพิพิธภัณฑ์
 ส่งไปตั้งแสดงหลายสิ่ง เพื่อยกไฟไหม้สถานของประเทศ
 สอเลนต์ ของโบราณสูญไปเสียหลายสิ่ง ที่หลังเห็นจะไม่
 ขอมส่งไปอีก ห้องของทองสัมฤทธิ์นั้นน่าดูมาก ด้วยมีของ
 สมัยศรีวิชัยเมื่อพวกชะวาลือพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์
 รวมไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานนั้นแปลก ๆ ไม่มีที่อื่นเหมือนของสมัย
 ศรีวิชัย สิ่งใดมีที่พิพิธภัณฑ์สถานในกรุงเทพฯ ๑ ชิ้นหนึ่ง เขามิ
 ตั้งสองและสามทั้งนั้น แต่ปลาดอยู่ที่บรรดารูปพระโพธิสัตว์
 ที่มีในพิพิธภัณฑ์สถานนั้นนับองค์ไม่ถ้วน พิจารณาดูจะหาทั้งาม
 ยิ่งกว่าหรือแม้แต่ตัดเทียบมรูปพระโพธิสัตว์เมืองไชยา ที่มีอยู่ใน
 พิพิธภัณฑ์สถานกรุงเทพฯ ๑ ไม่มีเลยสักองค์เดียว ถึงกระนั้น
 ถ้าว่าโดยปริมาณ ก็ควรขอมยกย่องพิพิธภัณฑ์สถานเมืองปะเต
 เวียนว่า รวบรวมเครื่องทองสัมฤทธิ์สมัยศรีวิชัยไว้ได้มากกว่า
 ที่อื่นหมด มีพระพุทธรูปอินเดียแบบอมรวตที่ทำจวบจับ อยู่ใน
 พิพิธภัณฑ์สถานหนึ่งว่าชุดพบที่เกาะกาลิปเมื่อ ๒ ปีมาแล้ว
 พระพุทธรูปอย่างนี้ ปลาดที่ปรากฏว่ามีในประเทศต่าง ๆ แต่
 ๔ องค์ คืออยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานเมืองโคลัมโบในลังกาทวีปองค์หนึ่ง

อยู่ที่พิพิธภัณฑสถานเมืองฮานอยองค์หนึ่ง อยู่ในพิพิธภัณฑสถาน
 กรุงเตห ๑ องค์หนึ่ง กับอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานเมืองบะเตเวียนองค์
 หนึ่ง นับถือว่าเป็นของวิเศษด้วยกันทั้ง ๔ แห่ง องค์ในกรุงเตห ๑
 นั้น ขุดพบที่เมืองนครราชสีมา ส่วนเครื่องศิลาของโบราณนั้นจัด
 ตั้งรายไว้ตามระเบียบ กระบวนทำรูปภาพต้องขอมว่าฝีมือชะวาทำ
 งานกว่าที่ไหน ๆ หมด และมีมากนับไม่ถ้วน ที่เอามาไว้ใน
 พิพิธภัณฑสถานนั้นเลือกมาแต่พอเป็นตัวอย่าง เมื่อสมเด็จพระ
 พุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชะวาใน พ.ศ. ๒๔๔๔ รัฐบาลฮอลันดาซึ่ง
 ไม่ได้จัดรักษาโบราณวัตถุสถาน ถวายอนุญาตให้ทรงเลือกเครื่อง
 ศิลาของโบราณ เอามากรุงเตห ๑ ตามต้องพระราชประสงค์
 หลายสิ่ง แต่เดี๋ยวนี้เขาจัดการบำรุงรักษาโบราณวัตถุสถานห้าม
 ปราบกวดขันมิให้เอาของโบราณออกจากชะวาแล้ว

เมื่อดูพิพิธภัณฑสถานแล้วกลับไปกินกลางวันที่โฮเต็ล ประ
 เพลิดเพลินอาหารกลางวันตามโฮเต็ลในชะวา แปลกกว่าที่อื่นอย่าง
 หนึ่ง ที่ให้กินเข้าอย่างชะวา (คล้าย ๆ กับกินอย่างไทย) ก่อน แล้ว
 จึงให้กินกับเข้าฝรั่งแถมเมื่อภายหลัง อธิบายว่า ชาวต่างประเทศ
 ที่ไปอยู่เมืองชะวา ถ้ากินอาหารเหมือนกับชาวเมืองถูกกับอากาศ
 ธาตุไม่วิปริต ท้มกับเข้าฝรั่งแถมท้ายไว้สิ่งหนึ่งนั้นสำหรับคนไป
 อยู่ใหม่ ยังไม่คุ้นกับอาหารชะวา เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวงเสด็จไปก็เช่นนั้น ไทยเรากินกันจนออกเบือเพราะทำกับ
 เข้า ๆ กันทุกวัน แต่เดี๋ยวนี้เห็นจะเป็นเพราะมีชาวต่างประเทศ

ไปอยู่และไปเที่ยวมากขึ้น เขาจัดการแก้ไข ตามคนกินก่อน
 ทุกวันว่าจะพอใจกินเข้า หรือจะกินอาหารอย่างฝรั่ง ถ้าจะกิน
 อาหารฝรั่งเขาก็เลี้ยงอย่างฝรั่งแต่ต้นจนปลาย ต่อบอกว่าจะกิน
 เข้า จึงเลี้ยงตามกระบวนที่กล่าวมาก่อน แต่เพิ่มเติมกับเข้าน
 มากมายหลายอย่าง มีคนขกงานอาหารที่เลี้ยงเดินตามกันมารว
 กับกระบวนแห่ แต่อาหารที่เลี้ยงเวลาอันเลี้ยงอย่างฝรั่งทั้งนั้น
 การเลี้ยงอาหารในโฮเตลนั้น ใครต้นเข้าก่อน ๘ น. มีนาซากาแฟ
 กับผลไม้มาให้กินรองท้องที่ห้องอยู่ ถึงเวลา ๘ น. ไปจน ๙.๓๐ น.
 ตั้งอาหารเข้าที่ห้องใหญ่สำหรับเลี้ยง ของเลี้ยงมีนาซากาแฟนม
 เนย ขนมปัง ไข่ไก่ กับเนื้อเย็นและผลไม้ ถึงเวลา ๑๒.๓๐ น.
 ไปจน ๑๔ น. เลี้ยงอาหารกลางวันดังกล่าวมาแล้ว(ตั้งแต่เวลา ๑๔ น.
 ไปจน ๑๖ น. นอนกลางวันกันหมด แม้จนคนรับใช้) เวลา ๑๖.๓๐ น.
 ไปจน ๑๗.๓๐ น. เลี้ยงน้ำชากับขนม ถึงเวลา ๑๘.๓๐ น. ไปจน
 ๒๑ น. เลี้ยงอาหารเย็น การเลี้ยงอาหารเวลาเย็นก็เปลี่ยนแปลง
 กับแต่ก่อนอย่างหนึ่ง เขาว่าพึงเกิดขึ้นในชะวาไม่ช้านัก แต่
 เดิมมาถ้าใครเชิญเพื่อนฝูงไปกินอาหารเย็นที่โฮเตล ย่อมแต่งตัว
 เครื่องเวลาเย็นไปพร้อมกันเมื่อใกล้กำหนดเวลากินอาหาร กิน
 แล้วก็นั่งสนทนาหรือเล่นอะไรกันต่อไปจน ๒๒ หรือ ๒๓ น. แล้ว
 กลับบ้าน แต่เดี๋ยวนี้เครื่องแต่งตัวเวลาเย็นเป็นอันเลิก จะ
 แต่งตัวอย่างไร ๆ ก็ได้ แต่เปลี่ยนเวลาไปพร้อมกันแต่หัวค่ำ นั่ง
 สนทนาดื่มค็อกเทลกันไปจนจวน ๒๑ น. จึงเข้านั่งกินอาหาร กิน

แล้วต่างก็กลับบ้าน เว้นแต่พวกรักสนุกจึงอยู่เล่นเต็นท์กันต่อไปจนถึง ๒ หรือ ๓ น. ตามไฮเตลใหญ่ย่อมมีโหรีเครื่องสายสำหรับบรรเลงท่วงเวลาเที่ยงกลางวันและเที่ยงค่ำ แล้วทำเพลงให้เต็นท์ด้วยทุกแห่ง ก็นกลางวันแล้วมานอนพักจนบ่าย ๑๖ น. ขึ้นรถยนต์ออกจากเมืองบะเตเวีย ระยะทางรถยนต์แล่นชั่วโมงเศษถึงเมืองบุยเตนซอก ซึ่งตั้งอยู่บนเนินเขา สูงกว่าระดับทะเล ๕๐๐ ฟุต อากาศเย็นกว่าที่เมืองบะเตเวีย จึงเป็นที่ตั้งวังที่อยู่ของเคาเวเนอเยเนอราลสืบมาช้านาน เดิมหมายจะไปพักไฮเตลเบลลู ที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยประทับ แต่ได้ความว่าเวลานกำลังเปิดเพื่อจัดการใหม่ จึงไปอยู่ไฮเตลซอเบลลูดิบเบต เป็นไฮเตลใหม่ตั้งอยู่ใกล้บริเวณวังเคาเวเนอเยเนอราล.

วันอังคารที่ ๑๒ มิถุนายน

เวลาเข้าไปดูสวนหลวง สวนหลวงที่เมืองบุยเตนซอกนั้นชื่อลือนามว่าจัดดี มีพรรณไม้ต่างๆ มากกว่าสวนหลวงของประเทศอื่นๆ ทางตะวันออกทั้งหมด เพราะได้ตั้งและรัฐบาลเอาใจใส่ทำนุบำรุงมากกว่าร้อยปี ใครไปถึงเมืองบุยเตนซอกก็ต้องไปดูทั้งนั้น แต่ไปดูคราวนี้เห็นอยู่ข้างจะร่วงโรยไปสักหน่อย ได้ยินว่าเพราะรัฐบาลต้องลดเงินค่ารักษาสวนลง ในเวลาเศรษฐกิจกำลังฝืดเคืองถึงเวลาจน ๑๓ น. ขึ้นรถไปที่วัง เคาเวเนอเยเนอราลซอ ของเกียเดอเยง คอยรับอย่างรับแขกเมืองมีบันดาศักดิ์ เลียงที่ห้องห้อง

พระโอง ๑๔ จัดอย่างเลื่องในครัวเรือน นอกจากกรรยากับบุตรชาย
หญิงและนายทหารคนสนิท มีแต่เลขานุการของรัฐบาลกับภรรยา
และเชิญบารอนเนสเซสเสด็จวันตุล นางพระก้าน้ำของสมเด็จพระ
พระราชินีพันปีหลวงประเทศสอแดนดี ซึ่งได้เคยรู้จักกับข้าพเจ้า
และเจ้าหญิงพูนหญิงพิลัยมาแต่ไปเฝ้า พ.ศ. ๒๔๗๓ อีกคนหนึ่งกับ
พวกเราก็คง ๔ คน นึกว่าตั้งแต่ข้าพเจ้าไปเฝ้าทรงรู้จักแล้ว สมเด็จพระ
ราชินียังทรงแสดงพระเมตตาต่อมาเสมอ ข้าพเจ้าจึงเขียนโทร
เลขขอให้เคาเวนอเชเนอราลส่งไปถวายว่า ข้าพเจ้าขอทูลให้ทรง
ทราบว่าได้มาชะวากอีกครั้ง ๑ กับลูกหญิง และเคาเวนอเชเนอราล
ได้ต้อนรับณเมืองบูยเตนซอกในวันนั้น ต่อมาอีก ๒ วันสมเด็จพระ
ราชินีมีพระราชโอรสตอบมาว่าทรงยินดี ที่ทราบว่าเป็นชะวา
และหวังพระราชหฤทัยว่า จะเป็นสุขสบายทั้งตัวข้าพเจ้าและเจ้า
หญิงตลอดเวลาที่อยู่ในชะวา ส่วนเคาเวนอเชเนอราลนั้นรับจะ
ส่งเจ้าหน้าที่ตามหัวเมืองที่จะไป ให้เอาเป็นธุระให้ความสะดวกแก่
ข้าพเจ้าทุกแห่ง เมื่อเลื่องแล้วเรียกช่างจักรูมาถ่าขรูปหมู แล้ว
คุณหญิงของเคาเวนอเชเนอราล ส่งมาแจ้งให้ไว้ เป็นที่ระลึก ด้วย
เมื่อเสร็จการเลื่องแล้วกลับมาพักที่ไฮเตลครุหนึ่ง พอบ่าย ๑๕.๓๐
น. ก็ขบวนรถที่ทุกกระหม่อมให้มารับ กับขบวนรถบรรทุก
หีบผ้าอกรถหนึ่ง ออกจากเมืองบูยเตนซอกไปเมืองบันดุงทางตำบล
สินตันไดยะ ทางนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยเสด็จประพาส
แต่ย้อนทางกับที่เราไปวันนั้น เวลานั้นยังไม่มีรถยนต์ เสด็จ

ทรงรถไฟออกจากเมืองบุงเตนซ็อกแต่เข้าไปลงที่เมืองตันยอ แต่
 นั้นทรงรถเทียมม้าต่อไป เมื่อถึงทางขบวนภูเขาบางแห่ง ต้อง
 เอาควายหลายตัวเข้าผูกถ่วงลากทั้งม้าและรถ ขึ้นไปจนพ้นที่ชัน
 ไปถึงจวนที่พักของเคาเนอเยเนอราลที่ตำบลจีปานะ เอาจวนม้า
 ประพาसแล้วทรงรถข้ามเทือกเขา กลับมาถึงเมืองบุงเตนซ็อกจน
 ๒๒ น. อดเข้าเย็นกันทั้งกระบวน ข้าพเจ้าเป็นผู้จัดการประพาस
 ในครั้งนั้น ถูกโทษว่าไม่คิดกะเวลาเสียให้ดี จึงจำเรื่องได้ไม่
 ลืม ไปคราวนั้นมรณบัตรให้ ขึ้นเขาสูงถึง ๔,๘๐๐ ฟุตได้โดยสะดวก
 ไปสักชั่วโมงหนึ่ง อย่างว่าไม่ทันรู้ตัวถึงสิ้นคันไถยะ คน
 ข้าราชการบอกให้ดูจวนเคาเนอเยเนอราล จึงรู้ว่าเคยวันไป
 ได้รวดเร็วผิดกับแต่ก่อนมาก ทูลกระหม่อมพาพระองค์หญิง ๓
 พระองค์ เสด็จทรงรถยนต์มากอรับที่เรสเตอรองข้างทาง ห่าง
 เมืองบันดุงสักชั่วโมงหนึ่ง ประทานเลี้ยงนำชาเครื่องว่างแล้วพา
 ไปเมืองบันดุง ถึงตำหนักที่เสด็จประทับ ๑๘ น. พอพลค่ำ
 ทรงจัดให้อยู่ในตำหนักทั้งพวก ตัวข้าพเจ้าอยู่ห้องเคียงกับห้อง
 ของท่านบรรทม ลูกหญิง ๓ คนแยกกันอยู่ตามห้องของพระองค์
 หญิงพระธิดา ได้พบเจ้านายตลอดจนคนอื่นที่เป็นไทยไปอยู่
 เมืองบันดุงนั้น เกิดปถิยन्दกันทั่วหน้า

ตำหนักทูลกระหม่อม กับเจ้านายที่ประทับอยู่ณเมืองบันดุง
 นั้น ท่านชื่อที่ดินบนเนินริมถนนที่นคราทรตัดใหม่ นอก
 เมืองออกไปทางด้านเหนือ อยู่ห่างกลางเมืองบันดุงสัก ๘๐ เส้น

สร้างตำหนัก๔หมู่ อยู่ในบริเวณเดียวกันหมด ตำหนักสมเด็จพระ
 หญิงน้อยให้ชื่อว่า "ดาหาปัติ" (ตามชื่อวังในเรื่องอิเหนา) อยู่ทาง
 ข้างเหนือ ตำหนักทูลกระหม่อมเรียกว่า "ประเสบัน" อยู่ต่อ
 ไปข้างใต้ ตำหนักกรมหลวงทิพยรัตน์๑ เรียกว่า "บันจะรักัน"
 อยู่ต่อตำหนักประเสบันไปทางตะวันออก แล้วถึงตำหนักหม่อม
 เจ้าหญิงประสงค์สม เรียกว่า "สตาหมัน" เป็นที่สุด มีครัวไฟ
 โรงรถ และเรือนมหาดเล็กข้าหลวงอยู่ข้างหลัง มีถนนทางเดิน
 ถึงกัน ตำหนักเป็นตึกชั้นเดียวตามแบบเรือนฮอลันดา เขตต์
 บริเวณทำกำแพงแต่ทางด้านข้างกับด้านหลัง แต่ทางด้านหน้า
 ให้ออกถนนเปิดทำเป็นสวนดอกไม้ไปจนจรดถนน ไม่มีอะไร
 กีดกัน แต่สร้างอย่างนั้นเหมือนกันทั้งเมือง เพราะไม่มีใคร
 ละลาบละล้วง และรัฐบาลระวางใจผู้ร้ายด้วย.

วันพุธที่ ๑๓ มิถุนายน

เวลาเช้า ๑๐ น. ทูลกระหม่อมพาขนิษฐาขึ้นไปเที่ยวดูเมือง
 บันดุง เมืองนั้นเมื่อตามเสด็จคราว พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้เคยอยู่ถึง
 ๒๐ วัน นานกว่าที่อื่น ๆ เพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยยวงศ์เดชาวุธ
 ประหาร แต่เมื่อสมัยนั้นยังเป็นเมืองเล็ก ได้ขึ้นแต่ว่ารัฐบาลฮอ
 ลันดาคิดจะมาตั้งเมืองบันดุงเป็นเมืองหลวงขึ้นนอกแห่งหนึ่ง เพราะ
 เห็นว่าเมืองบะเตเวียตั้งอยู่ใกล้ทะเลนัก ถ้าชาติอนันท์กำลังมาก
 ในท้องทะเล เช่นอังกฤษเกิดเป็นศัตรูจะต่อสู้รักษายาก เมือง

บันดุงเป็นที่ชัยภูมิด้วยอยู่บนเขาห่างทะเล แต่อาจจะไปมากับ
 เมืองอื่น ๆ ในเกาะชะวาโดยทางบกได้สะดวก ทงพนทักกว้าง
 ขวางบริบูรณ์ด้วยการเพาะปลูก หากเสียเมืองมะเตเวียก็อาจจะ
 เอาเมืองบันดุงเป็นที่มั่นได้ แต่ในสมัยนั้นได้เริ่มทำตามความ
 คิดเพียงตั้งโรงงานสถานที่ของกรรมรถไฟในชะวาอย่างเดียว ไป
 คราวนี้เห็นสร้างตึกใหญ่โต เป็นสถานสำหรับการต่าง ๆ เพิ่มเติม
 ขึ้นอีกหลายอย่าง เช่นที่ว่าการทหารบกทั้งปวง และวิทยาลัย
 สำหรับสอนวิชาต่าง ๆ เป็นต้น สำนักกรมอากาศยานก็ตั้งอยู่ที่
 บันดุงนี้ จึงมีพวกพ่อค้าไปตั้งค้าขายมากขึ้นอีกมาก ไข้แต่
 เท่านั้น ยังถือกันว่าเมืองบันดุงเป็นที่อากาศดี (ได้สังเกตปรอท
 ในห้องเรือน เมื่อไปพักอยู่คราวนี้ หนาวเพียง ๗๓ องศา ร้อน
 เพียง ๔๐ องศา แต่เขาว่าถ้าฤดูฝน ๆ ตกในตอนเย็นทุกวัน) มี
 พวกที่ประสงค์จะอยู่ตามสบาย เช่นพวกที่รับเบย์บ้านาญไปตั้ง
 บ้านเรือนอยู่ประจำ และมีพวกคนไข้เจ็บแปรสถานไปพักรักษา
 ตัวที่เมืองบันดุงมากจนทุกที เวลานั้นว่ามีหมออยู่ที่เมืองบันดุง
 ถึง ๖๐ คน และมีสถานรับพยาบาลตงจนหลายแห่ง ดูเมือง
 บันดุงเห็นจะใหญ่โตกว่าเมื่อมาคราวก่อนสัก ๑๐ เท่า บ้านเรือน
 ก็สร้างใหม่โดยมาก สังเกตได้แต่ตอนเมืองเดิมถนนแคบ ตอน
 ทัชขายเมืองออกไปทำถนนกว้าง บ้านเมืองที่สร้างใหม่ แม้ยังชอบ
 อยู่เรือนชั้นเดียวตามวิสัยชาวฮอลแลนด์ ก็ทำยกเยื้องอย่างประ
 ณีตบรรจงงามกว่าแต่ก่อน ตอนทัชขายใหม่ดูบ้านเรือนคล้าย

กับเมืองฝรั่ง พวกฝรั่งที่อยู่ในเมืองบันดุงเดี๋ยวนี้ ก็ประพาศ
ผิดกับแต่ก่อน แต่ก่อนนี้ผู้หญิงเวลาอยู่บ้านชอบแต่งตัวอย่าง
ชะวา คือใส่เสื้อเอาทำด้วยผ้าขาวขลิบผ้าโปร่ง นุ่งโสร่ง ใส่
รองเท้านะ ไม่ใช้ถุงเท้า เวลาบ่ายๆ เมื่อตื่นนอนกลางวัน
แล้วชอบออกมานั่งเก้าอี้รับแขกที่สนามหน้าเรือน ทิ้งเก้าอี้
โล้นนั้น บอกอธิบายว่า เวลาโล้นเก้าอี้ตัวถูกลมเย็นสบาย ไม่ต้องให้
คนอื่นให้ซักพัด “บังก้า” เหมือนอย่างอังกฤษ ไปคราวหนึ่งที่เมือง
บันดุงเห็นผู้หญิงแต่งแต่เป็น “ແມ່ມ” เก้าอี้โลกไม่มีในบ้าน
ฝรั่ง ยังเห็นอยู่บ้างแต่ในบ้านพวกจีน เขายังคงใช้ธรรม
เนียมเดิมอยู่แต่บ้านนอก.

เห็นของแปลกตาอยู่อย่างหนึ่งซึ่งทำให้คิดถึงสมเด็จพระพุทธ
เจ้าหลวง ถ้ายังเสด็จอยู่ก็ต้องจะถึงถวายรายงาน ด้วยเมื่อ
เสด็จมาชะวาทอดพระเนตรเห็นต้นปามอย่างหนึ่ง ซึ่งเขามักปลูก
รายสองข้างถนน ปามอย่างนั้นลำต้นที่ตรงโคนป้องโต แล้ว
ค่อยเรียวขึ้นไปจนถึงที่แตกใบคล้ายกับรูปขวดคอยาว ดำรัสเรียก
ว่า “ปามขวด” โปรดฯ ให้หาพรรคเข้าไป ได้ปลูกรายไว้รอบ
กำแพงพระที่นั่งอนันตสมาคม และที่นอกในสวนดุสิต แต่
เมื่อโตขึ้น รูปกลายเป็นป้องที่กลางลำต้นข้างเล็กน้อย ไม่เป็น
ขวดเหมือนที่ในชะวา ทรงปรารภว่าเห็นจะเป็นเพราะดินและ
อากาศไม่เหมือนกัน ไปคราวนี้ไปเห็นต้นปามขวดที่ปลูกไว้ที่
เมืองบันดุง กลายเป็นป้องกลางต้นเหมือนเช่นที่ปลูกในกรุง

กับทั้งพวกเจ้าของที่ดินทำถนนเพิ่มเติมขึ้นอีกมาก เดิวนั้นถนน
 ดาตอสเฟลด์ สำหรับรถยนต์ไปได้ทุกทาง แม้จะไปตลอดเกาะ
 ชะวาทัวร์รถยนต์ก็ได้ ทุลกระหม่อมท่านเสด็จมาอยู่นาน
 เคยเที่ยวเตร่ในแถวजनकुन्เคยกับชาวเมือง วันหนึ่งไปหยุดกลาง
 ทางที่บ้านฝรั่งปลูกไม้ดอกขายแห่งหนึ่ง เจ้าของเดิมบั้ง เจ้าของ
 บ้านไม่อยู่ พบฝรั่งหนุ่ม ๒ คนเข้ามาเฝ้า เป็นพวกว่างงานซึ่ง
 รัฐบาลจัดให้ทำมาหากินไม่ห่างทางที่ไปนัก ตั้งแต่สินค้าตกต่ำ
 ทั้งรัฐบาลและพวกพ่อค้าที่เคยจ้างคนทำงานพากันอดคัดต้องลดจำ
 นวนลูกจ้างลงเป็นอันมาก จึงเกิดมีพวกว่างงานขึ้นในเกาะชะวาทั้ง
 ที่เป็นฝรั่งและเป็นชะวา พวกฝรั่งว่างงานนั้น ถ้ามหลักแหล่งอยู่
 ในเมืองฮอลแลนด์ รัฐบาลก็ส่งเคราะห์ส่งกลับไปเมืองเดิม เหลือ
 แต่พวกที่ไม่มีหลักแหล่งจะไปอาศัย จึงจัดให้ให้อยู่รวมกันรับจ้าง
 ทำการตามแต่จะหาได้ และเรียกรายผู้มั่งคั่งให้บริจาคเงินช่วย
 การเลี้ยงฝรั่งว่างงานนั้นให้พอได้เงินเลี้ยงชีพคนหนึ่ง รายเดือนละ
 ๕๐ บาท จนกว่าจะหางานทำได้ตั้งแต่ก่อน ส่วนพวกชะวาที่ว่างงาน
 นั้น ก็กลับไปช่วยญาติพี่น้องทำสวนทำนาอาศัยเลี้ยงชีพ ถึงกระ
 นั้น เมื่อจำนวนคนที่ต้องอาศัยกันมีมากขึ้น ก็เกิดปัญหาว่าเสบียง
 อาหารจะเกิดขาดแคลนถึงพากันอดอยากหรือไม่ ข้อนี้นั้นสะท้อน
 ไปถึงสินค้าเขาสารของไทย เพราะพ่อค้าบางพวกในชะวาอาจจะ
 ช่วยคนว่างงาน ด้วยเอาเขาสารต่างประเทศเข้าไปขายให้ราคา
 เขาสารในชะวาถูกลง แต่รัฐบาลกลับห้ามมิให้เอาเขาสารต่าง

ประเทศเข้าไปขายที่เดียว เขา^๕แจงอธิบายว่าในเกาะชวาราษฎร์
 เป็นชาวไร่นามากกว่าพวกอื่น ทำนาได้เข้าปีละเท่าใดก็กินกัน
 แต่ในพื้นที่เมืองมิได้ส่งไปขายต่างประเทศ รัฐบาลได้ให้สำรวจเข้า
 ในพื้นที่เมืองยังมีพอที่จะเลี้ยงคนว่างงานได้ไม่อดอยาก ถ้าปล่อย
 ให้เอาเข้าต่างประเทศเข้าไปขาย ราคาเข้าตกต่ำกว่าปกติ ราษฎร
 พวกทำนาก็จะได้ผลประโยชน์น้อยลง พวกกันขัดสนเกิดเดือด
 ร้อนอีกจำพวกหนึ่ง จนถึงไม่สามารถจะเลี้ยงพวกว่างงานที่ได้
 อาศัยพวกชาวนาอยู่ในบัดนี้ อธิบายการทำนาในเกาะชวาถือว่า
 สำหรับไทยเรา ต้องได้ไปเห็นจึงจะเข้าใจได้ชัดเจน ว่าผิด
 กับการทำนาในเมืองไทยเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง เป็นต้นแต่
 เขามันใช้ชลประทานพอใช้ตลอดปี จะทำนาเมื่อใดก็ทำได้และ
 อาจทำนาได้แม้จนบนไหล่เขา ตัดอันนาเป็นคันบันไดลงไปจน
 ในที่ต่ำ ไม่ต้องอาศัยแต่ในท้องที่ราบ หรือต้องทำแต่ตามฤดู
 ฝนฟ้าเหมือนในเมืองไทย เมื่อน้ำรดผ่านไปถึงเขตคูน้ำที่ทำ
 สองข้างทางออกน้ำพิศวง ด้วยน้ำดำบลเดียวกันบางแปลงกำลัง
 ใต บางแปลงกำลังเขียวเข้า และบางแปลงกำลังตกกล้าในที่
 ใกล้เคียงกัน เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชวา เขา
 ทูลอธิบายว่า ตามที่นาเหล่านั้นทำปีละ ๓ ครั้ง ปลูกเข้าในระดุนฝน
 ปลูกไม้ไร่ในระดุนแล้ง และขังน้ำเลี้ยงปลา(ให้เกิดบู่) เมื่อ
 ก่อนจะเข้าระดุนฝน แต่สังเกตดูเดี๋ยวนี้เห็นแต่ปลูกเข้าอย่างเดียว
 เห็นจะเป็นเพราะพลเมืองมากจน ต้องการเข้ามากรกว่าแต่ก่อน

ปลาดใจอย่างหนึ่งที่ไม่ได้เห็นพวกชาวไร่เครื่องจักร หรือ
แม้แต่เครื่องมืออย่างฝรั่งทำนาเลยสักแห่งเดียว เคยใช้โคกระ
บือและเครื่องมืออย่างไรมือ ๓๐ ปีมาแล้ว ก็คงใช้อยู่นั้น
จะเป็นเพราะเหตุใด จะว่าไถก็ต้องตัดสินว่าไถตลอดจนพวก
ฮอลันดา ซึ่งฉลาดอย่างยิ่งในการทำตนา มันจะเป็นเพราะ
การทำนาด้วยไร่เครื่องจักรและเครื่องมืออย่างฝรั่ง เหมาะแต่
กับพื้นที่บางชนิด และทุนรอนของคนบางจำพวกดอกกระมัง
ขั้บรรดาตามให้ล่เขาต่อไป ข้ามแอ่งใหญ่แล้วขึ้นเขาอีกเทือก
หนึ่ง จึงถึงปากปล่องภูเขาไฟต้นภูบั้นเปรา สูงจากระดับทะเล
ราว ๖,๐๐๐ ฟุต มี ๒ ปล่องอยู่ไม่ห่างกันแลดูลึกเป็นเหว ในนั้น
เป็นโคลนเดือดมีควันและกลิ่นกำมะถันขึ้นมา ต้องดูแลทางเหนือ
ลม ดูภูเขาไฟแล้วกลับมามันดุงตามทางเดิม.

วันศุกร์ที่ ๑๕ มิถุนายน

การเที่ยวเตร่ในเกาะชวาเดียนั้นผิดกับเมื่อไปคราวก่อนมาก
ด้วยมีรถยนต์ อาจจะไปเที่ยวถึงที่ไกลๆ ซึ่งแต่ก่อนต้องไปเต็ม
วันหรือต้องค้างแรม เดียนนี้ไปได้ภายในไม่กี่ชั่วโมง กลับทัน
เวลาอีกกลางวันหรือในตอนเย็นในวันนั้นเอง ตำบลที่คนชอบเที่ยว
ในเกาะชวาภาคตะวันตก อยู่รายรอบเมืองมันดุงแทบทั้งนั้น แต่
ทุลกระหม่อมท่านจะไม่ให้ข้าพเจ้าเหนื่อยเกินกำลังเมื่ออายุมาก
จึงทรงกะให้ไปเที่ยวทางไกลสองสามวันครั้งหนึ่ง ให้พักหรือเที่ยว

แต่ในเมืองบันดุงเองในวันว่าง เช้าวัน^{นี้}เสด็จกับกรมหลวงทิพย
 รัตน์ฯ พาไปดูร้านขายของในเมืองบันดุง ไปแวะดูแกรนด์ไฮเต็ล
 โฮมัน ที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยประทับแต่ก่อน แต่เขารื้อ
 ของเดิมทำใหม่หมด เดี่ยว^{นี้}เป็นไฮเต็ลใหญ่โต และมีไฮเต็ล
 สร้างใหม่ใหญ่โตทำนองเดียวกันเรียกว่า ไฮเต็ลเปริยองา (ตาม
 ชื่อมณฑล) อยู่ใกล้ๆ กันอีกแห่งหนึ่ง นอกจากนั้นยังมีไฮเต็ล
 เล็กๆ อย่าง “เปินตัน” สำหรับรับคนอาศัยกินอยู่กับเจ้าของ
 บ้าน เรียกราคาถูกๆ อีกนับไม่ถ้วน เพราะเมืองบันดุง
 เจริญผู้คนไปมามากขึ้น ส่วนการค้าขายก็มีห้างหรือร้านรวงหนา
 แน่นหลายสายถนน สมกับที่เป็นเมืองใหญ่ จะปรารถนาสิ่งใดหา
 ซื้อได้แทบทั้งนั้น ในกระบวนร้านขายของที่บันดุงเห็นแปลกตา
 กว่าที่นอนอยู่บางอย่าง คืออย่างหนึ่ง มีร้านขายแต่ดอกไม้สดต่างๆ
 หลายร้าน เพราะเมืองบันดุงตั้งอยู่ที่สูงถึง ๒,๕๐๐ ฟุต อากาศ
 ชุ่มเย็นเลี้ยง ดอกไม้ ได้งามทำนองเดียวกับที่เขาดอยสุเทพ เมือง
 เชียงใหม่ ร้านอย่างอื่นมีร้านหนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตในทางการเมือง
 เป็นร้านใหญ่ของพวกยี่ปั๊นตั้งขายของต่างๆ สังเกตดูของที่ขายใน
 ร้านนั้นไม่มีของอย่างยี่ปั๊นสักสิ่งเดียว ล้วนเป็นของอย่างฝรั่งที่
 ยี่ปั๊นทำขายแข่งทั้งนั้น มีตั้งแต่รถจักรยาน เครื่องคราโมโฟน โคม
 และเครื่องไฟฟ้า เครื่องหนัง เครื่องแก้วและถ้วยชาม ตลอดจน
 เสื้อผ้าเครื่องใช้ในเย้าเรือน แม้จนตุ๊กตา ขาวราคากว่าของ
 ฝรั่งทำตังครึ่งหนึ่งหรือกว่านั้นทุกสิ่งไป เมื่อเห็นห้าง^{นี้}ก็เข้าใจได้

ว่าเหตุใดฝรั่งจึงพากันตกใจในเรื่องสินค้าญี่ปุ่น ทั้งในยุโรปและอเมริกา เพราะถ้าเป็นไปเช่นนั้น ในไม่ช้านานเท่าใดของที่ฝรั่งทำก็จะขายไม่ได้ ฝรั่งจึงคิดเกี่ยวกับสินค้าญี่ปุ่นมิให้เข้าเมืองด้วยอุบายต่างๆ อาจจะเป็นเหตุให้เกิดวิวาทบาดหมางในระหว่างชาติต่อชาติได้ในภายหน้า ขุนนางฮอลันดาคนหนึ่ง ซึ่งมีตำแหน่งในการปกครองเมืองชะวาเคยสนทนากับข้าพเจ้าในเรื่องนี้ เขาว่าที่จริงที่มีสินค้าญี่ปุ่นเข้าไปขายราคาถูกๆ ให้คนมีทุนน้อยซื้อหามาใช้ได้ก็เป็นคุณแก่ราษฎรชาวเมือง แต่ถ้าปล่อยไปจะเป็นความฉิบหายแก่ชาวฮอลแลนด์ ที่หาเลี้ยงชีพอยู่ด้วยทำของอย่างเดียวกัน รัฐบาลฮอลันดาก็จำต้องช่วยคนชาติของตน ถึงชาติอื่นก็เหมือนกัน ยังกำลังหาทางที่จะให้ช่วยกันทั้งสองฝ่ายอยู่ในเวลานี้.

สังเกตตามร้านขายของในเมืองบันดุงเห็นปลาดุกอย่างหนึ่ง ที่เจ้าของร้านดูเป็นคนชาติอื่นทั้งนั้น เห็นพวกชะวามีขายของแต่ในตลาดของสดเป็นพื้นคล้ายกับไทย ก็ริษามารยาทพวกชะวา (รวมทั้งพวกสุคนดาที่เป็นชาวบันดุง) ก็ดูคล้ายกับไทยยิ่งกว่าพวกมลายู สังเกตดูคนขับรถและลูกจ้างที่ตักน้ำหุงถูกระหม่อม เข้ากับไทยได้เรียบร้อยทีเดียว.

ค่ำวันนั้นเขาเชิญผู้มีบันดาศักดิ์ในเมืองบันดุง รวมทั้งพวกไทยที่ไปอยู่นั้น ไปดูละครอนม้า “เชอคัส” ด้วยจะเล่นเป็นการกุศลแบ่งเงินครึ่งหนึ่งช่วยฝรั่งว่างงานที่ได้กล่าวมาแล้ว เจ้านายที่เสด็จอยู่บันดุงจึงชวนกันไปทั้งหมด ละครอนม้าโรงนี้เคยเข้าไป

เล่นถึงกรุงเทพฯ ครึ่งหนึ่ง เจ้าของเป็นนายทหารพวก “รัสเซียขาว” ที่หนีพวกบอลเชวิคมาอยู่ต่างประเทศ กระบวนเล่นไม่ต้องพรรณนาในที่นี้ ด้วยประเพณีของละคอนม้า จะเป็นเพราะเหตุใดไม่เคยได้ขึ้นใครบอกรับขา เล่นเช่นเดียวกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ เปลี่ยนแต่การเล่นเบ็ดเตล็ดที่แซกแซง ถ้าใครไปอ่านรายงานของหม่อมราโชทัย พรรณนาถึงกระบวนเล่นละคอนม้าที่ได้ไปเห็นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ แล้วมาดูละคอนม้าเดี๋ยวนี้ก็จะเห็นว่าคงเล่นอยู่อย่างนั้น.

วันเสาร์ที่ ๑๖ มิถุนายน

วันนี้ตอนเช้าไม่ได้ไปไหน ตอนบ่ายกรมหลวงทิพยรัตน์ ฯ เสด็จฯ ไปเลี้ยงเครื่องว่างที่ร้านขายขนมในเมืองบันดุง ซึ่งขึ้นชื่อลือนามว่าทำด้อย่างขิงในเกาะชะวา เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป ร้านขายขนมเช่นว่านั้นก็มิดแล้ว ข้าพเจ้าเคยพาสมเด็จพระที่นั่งนัยกับพระเจ้าลูกเธอ เมื่อยังทรงพระเยาว์ไปเสวยเนื่องๆ แต่เมื่อกระนั้นยังเป็นแต่ร้านเล็กๆ ไม่ใหญ่โตโอโถงเหมือนเดี๋ยวนี้ ที่เป็นร้านอย่างใหญ่มีสัก ๓ ร้านด้วยกัน ข้างหน้าร้านตั้งโต๊ะมีเก้าอี้ล้อม ๔ ตัวไว้เป็นหมู่ๆ สำหรับคนไปนั่งกินในร้าน มีขนมต่างๆ ที่เป็นขนมชนิดค้างวันได้ใส่ขวดแก้วตั้งเรียงรายประดับไว้ตามชั้นข้างฝา ที่เป็นขนมสดใส่ถาดเป็นอย่างๆ วางเรียงกันไว้ในตู้ต่ำ แล้วแต่คนจะเลือกกินอย่างไร นอกจากขนม

หวานขนมปัง ยังมีไอสกรีมลูกไม้และนมเนย ใสกรอก หมูแฮม กับของคาวอย่างอื่น ๆ ตลอดจนสุราเมรัย และมีครัวไฟอยู่ข้าง หลังร้าน เมื่อเราไปถึง พอนั่งเก้าอี้ เขาก็เอาบัญชีของกินมาให้ เลือก เราเลือกจะกินสิ่งไรบอกเขาแล้ว ในเวลาที่เขาไปสั่งใน ครัวนั้นเราก็อ่านดูเลือกขนม คนขายเป็นหญิงสาวท่งนั้น เรา เลือกขนมอย่างไหนเขาก็เอาใส่จานมาตัวให้ที่โต๊ะ เครื่องดื่มก็เลือก สั่งได้โดยทำนองเดียวกัน ขำพเจ้าได้กินครั้งแล้วก็เลยติดใจ ด้วยฝีมือเขาทำกินอร่อยดีมาก ร้านขายขนมอย่างนั้นในเมืองชนของ อังกฤษไม่มี เห็นจะเป็นเพราะวิสัยคนอังกฤษกับฮอลันดาผิดกัน คนอังกฤษพอตกเวลาบ่ายเย็นมักชอบไปเล่นกีฬาในสนาม แต่ ฮอลันดาชอบสนทนากัน ในเวลาบ่าย จึงมักไปพบกันที่ร้านขาย ขนม มีคนไปมาก ๆ เสมอทุกวัน ขายของดี ร้านชนะคนจึงตั้ง อยู่ได้

วันอาทิตย์ที่ ๑๗ มิถุนายน

วันนี้ หลุกระหม่อมเสด็จพาไปเที่ยวดูทางทิศใต้ของเมือง บันดุง ทางด้านนี้มีภูเขาสูงใหญ่เรียกว่า เขามะละบา แต่ลาก ทางทำไร่ไถนา และอื่นๆ ขึ้นไปจนเกือบถึงยอดเขา มีถนน และบ้านเรือนเรียงรายไปทุกแห่ง ทางข้างรถถ้าจะไปรอบเขา มะละบาถึง ๔ ชั่วโมง หลุกระหม่อมท่านทรงเกรงว่าข้าพเจ้าจะ เหนื่อยนัก จึงพาไปเพียงที่ตำบลปะกะลงัน ซึ่งมีไฮเติ้ลสำหรับ

หาความสุขตงขันใหม่ โยเตลันตงบนยอดเจาน้อยแห่งหนึ่ง สูงจากระดับทะเลราว ๔,๐๐๐ ฟุต อากาศเย็นยิ่งกว่าในเมือง ตัวโยเตลปลูกเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว มีหลังใหญ่เป็นที่ประชุมและที่เลี้ยงอาหารรวมกันหลังหนึ่ง แต่เรือนที่คนไปอยู่นั้นทำเป็นหลังข้อมๆ คล้ายกับกุฎิพระ เรียงรายสลับไปกับสวนดอกไม้ โยเตล “ซานตอริยม” เช่นนี้ เดียวมีชนในชะวาหลายแห่ง สำหรับพวกฝรั่งที่มาอยู่ในชะวาไปสอนพักรักษาตัวชั่วคราว เรียกค่าอยู่กินถูกกว่าโยเตลใหญ่ โยเตลที่ไปวันนี้เพื่อญกรยาเจ้าของโยเตล เดิมอยู่เมืองบันดุง ได้เคยเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ด้วยเกเป็นลูกสาวของฝรั่งช่างทองชื่อ รอด ตั้งบ้านเรือนอยู่ตรงหน้าโยเตล โยมนที่เสด็จประทับ แกเล่าว่าเวลานั้นแกยังเป็นเด็ก เคยเข้าไปเล่นกับพระเจ้าลูกเธอ มีสมเด็จพระญ้อยเป็นต้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงพระราชทานเครื่องแต่งตัว วันนั้นเพื่อญแกเจ็บต้องนอนแหวอยู่ในห้อง ถึงกระนั้นเมื่อทราบข่าวพเจ้าเคยตามเสด็จในครั้งนั้นก็อยากพบ ให้พัวมาพาเข้าไปหาถึงข้างเตียงนอน และหยิบเข็มกลัดที่ได้พระราชทานครั้งนั้นมาให้ดู พักกินอาหารเข้ากันที่โยเตลแล้วกลับมาถึงบันดุงในเวลากลางวัน.

วันจันทร์ที่ ๑๘ มิถุนายน

วันพัก เวลาบ่ายทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระญ้อยไปเสวยเครื่องว่างที่ร้านขายขนมในเมืองบันดุง ด้วยคิดถึงความหลังครั้ง

ท่านตามเสด็จไปชะวามือยังทรงพระเยาว์ ข้าพเจ้าได้เคยพาไป
เสวยขนมและไอศกรีมตามร้านขนมเนืองๆ ขอพาให้เหมือนหน
หลังอีกสักครั้งหนึ่ง และเชิญเสด็จพระองค์หญิงเหมวดีไปด้วย
เมื่อเสวยแล้วพากันเที่ยวเดินดูร้านขายขนมต่างๆ จนค่ำจึงกลับ.

ที่เมืองชะวามือเวลานั้น ยานพาหนะต่างๆ กำลังแข่งขันกัน
ชอบกล ในสมัยเมื่อยังไม่มีรถยนต์ การไปมาในพื้นเมืองยังใช้
รถเทียมม้า มีรถจ้าง ๒ อย่าง เป็นรถ ๒ ล้อเทียมม้าเคยวิ่งได้
๔ คนอย่างหนึ่ง รถ ๔ ล้อเทียมม้าวิ่งได้ ๖ คนอย่างหนึ่ง เมื่อมี
รถยนต์มากขึ้น มีผู้คิดเอารถยนต์เที่ยวรับจ้างเป็นรถ “แท็กซี่”
แย่งเอาคนโดยสารรถม้าไปได้บ้าง แต่ไม่สู้มากนัก เพราะต้อง
เสียค่าที่นั่งแพงกว่ารถเทียมม้า ต่อมาผู้คิดให้ทำรถยนต์หลัง
เล็กๆ เป็นรถเก๋ง ๓ ล้อ เอาเครื่องยนต์ไว้ที่ล้อหน้า ทำนองเดียวกับ
เรือติดเครื่องยนต์ข้างท้าย รถชนิดนี้วิ่งได้ ๖ คน เขาว่าอาจ
จะลืมนั่งได้บ้าง ต่อมาจึงมีผู้คิดรถยนต์ชนิดใหม่อีกอย่างหนึ่ง เป็นรถ
เก๋ง ๔ ล้อเหมือนรถใหญ่ แต่ทำขนาดเล็กให้สั่นเปลืองน้อย
อาจเรียกค่าโดยสารลดลง จนนั่งจ้างอย่าง ๔ ล้อเทียมม้าสู้ไม่
ไหวแล้ว ในเมืองใหญ่เคยวิ่งยังเหลือแต่รถจ้างอย่าง ๒ ล้อ ด้วย
ในชะวามือมีมาก เพราะราษฎรใช้มาเทียมเกวียนและบันทุกต่าง
อยู่แพร่หลาย แต่นานไปรถจ้างเทียมม้าก็จะแพร่รถยนต์หมด.

วันอังคารที่ ๒๙ มิถุนายน

วันพฤหัสบดีที่ ๒๑ มิถุนายน

ไปเที่ยววันก่อน ๆ ต้องออกแต่เช้า ถึงกระนั้นก็น่าพิศวง ด้วย
ไปเมืองคาร์ตุแต่ก่อนเคยไปรถไฟ ต้องไปค้างแรมทุกคราว เดี่ยว
นี้ใช้รถยนต์ อาจจะไปแล้วกลับมาเมืองบันดุงได้ในวันเดียวกัน
ทางรถไฟในระหว่างเมืองบังคุงกับเมืองคาร์ตุ เป็นที่เลื่องลือว่าผ่าน
ไปในที่งามน่าดูกว่าที่ไหน ๆ ในเกาะชวา เพราะเลียบได้ทั่วจน
ไปตามไหล่ภูเขาสูงแลเห็นภาพภูมิที่ได้ไกล ชมเล่นเพลินเพลิน
ทางรถยนต์ก็แข่งกับทางรถไฟไม่สู้ห่างกันนัก แต่ไปรถยนต์ดู
เหมือนจะเพลินเพลินกว่า เพราะทางรถไฟมักทำไปตามที่สูง ไม่
ได้เห็นบ้านช่องผู้คนมากเหมือนไปรถยนต์ เล่นไปสัก ๒ ชั่วโมง
ก็ถึงเมืองคาร์ตุ แต่เมื่อถึงเห็นเมืองคาร์ตุแปลกตากว่าเมื่อไป
คราวก่อน ออกเสียใจ ด้วยเมืองคาร์ตุคนทั้งหลายนับถือกัน
ว่าเป็นที่สบายในเกาะชวามาแต่ไร ๆ เพราะอยู่สูง แต่ฝนไม่
ตกมากเหมือนที่บันดุง อากาศแห้งและไม่หนาวจัดหรือร้อนจัด
ทั้งสองอย่าง ทั้งเป็นที่เขียบส่งดอย่างเมืองบ้านนอกผู้คนไม่พลุก
พล่าน คนอยู่เมืองอื่นจึงชอบไปพักรักษาตัวที่เมืองคาร์ตุ สมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงก็โปรดเมืองคาร์ตุ เสด็จไปประทับอยู่หลายวัน
แต่ถึงสมัยนั้นเมื่อมีพวกทอญเที่ยวไปเมืองคาร์ตุมากจน ก็มีเจ๊กจีน
และชนชาติอื่นไปตั้งโรงงานขายของมากจน จนไม่เป็นทิวเวก
เหมือนแต่ก่อน แต่ก็ไม่เจริญถึงเป็นเมืองใหญ่โตอย่างบันดุง ดู
ตรงหน้าโฮเต็ลที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยเสด็จประทับ เหมือน
กับโฮเต็ลตั้งอยู่ริมถนนเสาชิงช้าในกรุงเทพฯ พวกฝรั่งเขาก็คงรู้สึก

ว่าเมืองการุตเสียบโนมไปอย่างไร จังมีผู้คิดไปตั้งโฮเต็ลรับพวก
 ท่องเที่ยวตามยอดเขาเล็กๆ ข้างนอกเมือง ได้ไปแวะดูแห่ง
 หนึ่งในวันชื่อว่าโฮเต็ล Guan plang เราเรียกกันว่า “งามปลัง”
 เป็นโฮเต็ลอย่างสมัยใหม่ แต่เขาเล็กที่ดี อยู่โฮเต็ลแลเห็น
 ภูมิที่เมืองการุตได้รอบตัว หยุดพักที่โฮเต็ลงามปลังสักครึ่งชั่วโมง
 อย่างว่าพอหายเหนื่อย แล้วก็นั่งรถขับขึ้นทาง ผ่านเมืองการุต
 กลับมาจนถึงทางแยก จังเลี้ยวเลยไปตู่ภูเขาไฟ กะโมดชัน ไป
 แต่ปากทางแยกขับขึ้นเขาไปอีกสักชั่วโมงหนึ่ง ถึงโฮเต็ล “แ
 เดียม” รับผิดชอบเจ้าของโฮเต็ลซึ่งทุลกระหม่อมทรงคุ้นเคย
 ให้แก่นำไปตู่ภูเขาไฟ เพราะแกเป็นผู้จัดการบำรุงที่ตำบลทง
 สัน แต่เดิมภูเขาไฟแห่งนี้ยังไม่มีทางรถไปถึงได้ นายฮักไปพบ
 แร่แรเดียมมีเจืออยู่กับโคลนในปล่องภูเขาไฟ เอาโคลนแร่นั้น
 มาพอกแต่ยังกำลังร้อนแก้มือขบได้ จึงเกิดความคิดที่จะบำรุง
 ที่แห่งนี้ ลงทุนทำถนนรถ แยกจากถนนหลวงของรัฐบาลมาตั้ง
 โฮเต็ลใน “ปาง” กลางดงริมห้วยแห่งหนึ่ง แล้วทำถนนแต่โฮเต็ล
 ต่อไปจนถึงภูเขาไฟ ด้วยภูเขาไฟแห่งนี้อาจจะเข้าไปได้จนใน
 “เครเตอร์” คือ วงปล่องไฟ ไม่เพียงแต่ไปเยี่ยมชมปล่องเหมือน
 อย่างที่ภูเขาไฟ ตันกูบั้นเปรา ที่เราไปแล้ว และนายฮักยังคิด
 ต่อไปจนถึงจะเอาแรงภูเขาไฟ ไข่มุนเครื่องจักรทำไฟฟ้า เดียว
 นี้สำเร็จเพียงเอาท่อเหล็กต่อที่ปากปล่องไฟ บังคับให้อะไบบ้าง
 แต่ทางในท่อได้แห่งหนึ่ง ผิดกับภูเขาไฟแห่งอื่นๆ ที่ตำบลจ้ง

เป็นที่เที่ยวเกิดขึ้นใหม่ แม่เมื่อพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน
 นี้เสด็จไปชะวา ก็ได้เสด็จไปประพาส เมื่อใกล้จะเข้าเครเตอร์
 ผ่านหนองน้ำร้อน มีควันขึ้นโขมง เหมือนกลิ่นกำมะถันแต่พอทน
 ได้ไปจอดรถที่โรงพักซึ่งนายฮักสร้างไว้รับแขก มีสวนดอกไม้และ
 เรือนคนเฝ้าอยู่ในบริเวณนั้นด้วย แต่นั่นลงเดินไปคุปกาปล่องไฟ
 มีหลายแห่ง แต่ต้องมีผู้ชำนาญนำทางให้เดินตามไปละเพาะรอย
 เพราะมทเป็นพลอยู่ข้างทางตลอดไป ถ้าใครไม่รู้ไปเหยียบพลเท่า
 ก็จมลงไปถูกไอไฟถึงไหม้พอง เขาจะให้ดูรอยเท้าผู้หญิงคนหนึ่ง
 ซึ่งไปเมื่อเร็ว ๆ นี้ไปเหยียบพลเท่าพองอย่างว่า ต้องรักษากัน
 อยู่หลายวันจึงหาย เครเตอร์ภูเขาไฟกะโมตชันอยู่ในเว้งเขา มี
 ปากปล่องใหญ่บ้างเล็กบ้าง ควันขึ้นโขมงอยู่หลายแห่ง ที่ใน
 ปล่องบางแห่งเป็นพุร้อน บางแห่งเป็นโคลนเดือด นายฮัก
 บอกว่าปล่องเหล่านั้นไม่คงที่อยู่เสมอไป เกิดขึ้นใหม่ ๆ ก็มี
 ปล่องเก่าที่เหือดหายไปก็มี แต่รู้ได้ว่าในบริเวณนั้นมีไอไฟ
 อยู่ใต้ดินทั่วไป มีวิธีทดลองด้วยจุดบุหรืพ้อไหม้ควันแล้ว เอา
 บุหรืแกว่งใกล้ ๆ พื้นดินตรงไหน ก็เกิดควันพลุ้งขึ้นมาจากแผ่น
 ดินที่ตรงนั้น คุปลาดนั๊กหนา แต่ตรงที่ที่นายฮักตักไอไฟนั้น
 ปลาดยิ่งกว่าที่ไหนหมด มีไอ “สึดม” พลุ้งขึ้นจากท่อเป็นลำ
 ขึ้นไปในอากาศสูงหลายวา เกิดเสียงดัง “โพ” ไม่รู้หยุด ได้
 ยืนตลอดทั้งเว้งเขานั้น นัยว่าถึงคนที่นายฮักจ้างไปเฝ้าสถาน ทน
 เสียงอยู่ไม่ได้หลายวันต้องเปลี่ยนกันเสมอ ภูเขาไฟแล้วมาเวะ

กึ่งกลางวันที่โฮเต็ลแรกเดิมของนายฮักแล้วกลับตามทางเดิม มาถึงบ้านคงเวลาพอจวนพลบค่ำ.

วันพุธที่ ๒๐ มิถุนายน

วันนี้ทูลกระหม่อมท่านกะให้พัก ด้วยเมื่อนานเที่ยวตลอดวันออกพลอยบ้าง เป็นแต่นัดฝรั่งพวกนักปราชญ์โบราณคดีและพวกหนังสือพิมพ์ ซึ่งอยากจะพบข้าพเจ้าให้มาหาในวันนี้ ตอนบ่ายหายเหนื่อยแล้ว ก็อยากกินขนม ด้วยยังคิดถึง จึงทูลขอให้พระองค์หญิงเล็ก ๆ เธอพาไปกินเครื่องว่างที่ร้านขายขนมซึ่งพรรณามาแล้วอีกครั้งหนึ่ง ด้วยเธอตรัสได้ทั้งภาษาฮอลันดาและภาษามลายู พวกเรารู้แต่ภาษาอังกฤษซึ่งคนเข้าใจได้แต่ตามโฮเต็ลหรือห้างหอใหญ่ ๆ จะไปเที่ยวเตร่ชื้อหาตามร้านรวงต่าง ๆ หรือแม้ที่สุดจะสั่งให้คนขับรถก็ลำบาก จึงต้องอาศัยพระองค์หญิงตลอดเวลาที่อยู่บ้านคง.

วันพฤหัสบดีที่ ๒๑ มิถุนายน

วันนี้ตรงกับวันข้าพเจ้าเกิด อายุครบ ๖ รอบ เวลาเช้าทูลกระหม่อมท่านประทานอนุญาตให้เข้าไปบูชาพระรัตนตรัย และถวายบังคมพระบรมอัฐิหรือธูปเทียนขอพร ที่หน้าพระในห้องบรรทม แล้วเจ้านายทูลพระองค์กับผู้อื่นที่ชอบกันมาประทานของขวัญและอามวยพร ทั้งได้รับโทรเลขอามวยพรจากกรุงเทพ ฯ และที่อื่น

ก็หลายฉบับ รู้สึกขี้ขลาดไม่น้อย การทำบุญนั้น เมื่อก่อนจะไป
ชะวาได้ส่งให้ลูกที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ทำจิวผ้าเอนัด และได้มี
จดหมายส่งรูปฉายาลักษณ์แทนตัวให้ไปถวายพระมหาเถระ ตั้งแต่
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ฯ เป็นต้น ตลอดจนชั้นธรรมรวม ๑๒ รูป
กับได้ส่งพวกที่อยู่เพื่อบ้านณเมืองบึงให้ไปเลี้ยงพระวัดบุโลตีกุส
และนำหนังสือเทศนา ๕๒ ถิ่นท์ ไปถวายไว้สำหรับวัดนั้นเป็นการ
ทำบุญในวันที่ ๒๑ นี้ (เมื่อกลับมาถึงบึง ได้รับหนังสืออนุโมทนา
แต่งตั้ง ๆ หลายฉบับ) เวลากลางวันสมเด็จพระนุ้ยทรงจัด
อาหารมาเลี้ยง ถึงเวลาเย็นโปรดให้มีการประชุมเลี้ยงเครื่องว่าง
ประทานที่โศเตลเปรียงงาในเมืองบึง เป็นการฉลองวันเกิด
อีกครั้งหนึ่ง

วันเมื่อตอนสาย ได้ไปหาเรสซิเดนต์ (สมุหเทศาภิบาล)
มณฑลเปรียงงา เพื่อขอใบในการที่เขารับพระสัสดิ์นัดหมาย
สำหรับเราจะไปเมืองยกยาและเมืองโซโล ซึ่งประสงค์จะไปใน
ระหว่างวันที่ ๒๔ และกลับมาบึงในวันที่ ๒๗ ให้ทันวันเฉลิม
พระชันษาของทูลกระหม่อม ได้ความว่าตั้งแต่วันที่ ๒๓ จนถึงวันที่ ๒๕
เป็นเวลาทำงานพระราชพิธีสำหรับเมือง ทั้งที่เมืองยกยาและเมือง
โซโล เพราะฉะนั้นสุดด่านเมืองยกยาไม่มีโอกาสที่จะรับเราได้ใน
ระหว่างนั้น อยากจะให้ไปต่อวันที่ ๔ กรกฎาคมพ้องกับงานเฉลิม
พระชันษาของสุดด่านว่าจะมีมโหรีศพเป็นงานใหญ่ที่น่าดู แต่
ฝ่ายเราก็คงอยู่ไม่ได้ ด้วยจะคลาดกำหนดเรือที่จะไปบึง จึง

ตกลงว่าที่เมืองยกยานั้นจะไปอย่างคนท่องเที่ยวสามัญ เขาไม่ต้อง
 ต้อนรับอย่างไร แต่ที่เมืองโซโลนั้น สุธุหนัน เจ้านครสุเรเขตต์
 ได้เคยคุ้นกับข้าพเจ้ามาแต่เมื่อตามเสด็จทั้ง ๒ ครั้ง ทราบว่าจะไป
 ก็ยินดีบอกมาว่าจะรับในวันที่ ๒๖ ต่อกับวันงานพระราชพิธี ทูล
 กระหม่อมตรัสอธิบายว่า ประเพณีการสมาคมของฮอลันดาในชะวา
 ผิดกับอังกฤษหลายอย่าง เป็นต้นว่าการที่ไปมาหากันเป็นพิธี
 ไม่มี แม้ส่งการ์ดชื่อก็มีใครให้ ถ้าใครอยากจะพบใครให้บอก
 ไทโรศัพท์นัดหมายเวลาแล้วก็ไปหา เวลาไปหากันนั้น ถึงจะไป
 เวลาใดเจ้าของบ้านก็เลี้ยงขนมและเครื่องดื่ม นั่งพูดคุยกันอยู่ช้าหรือ
 เร็วตามพอใจ และไม่จำเป็นต้องเยียมตอบ แต่ในวันนั้นเมื่อไป
 หาเรสซิเดนต์แล้ว ข้าพเจ้าเลยไปเยียมตอบผู้นั้น ที่เขาเคยมา
 หาด้วย.

วันศุกร์ที่ ๒๒ มิถุนายน

เวลาเช้า ไปถ่ายรูปปลายาลักษณ์ที่ร้านโบคมเหมือนอย่างเคย
 ถ่ายเมื่ออายุครบ ๕ รอบ คราวนั้นถ่ายกับแม่ คราวนี้ถ่ายกับลูก
 หญิง ๓ คนรูป ๑ ถ่ายแต่ตัวรูป ๑ สั่งให้เขาพิมพ์พอแจกถวาย
 สนองพระคุณเจ้านายและผู้ชอบพอกันที่บ้านดุง และสำหรับผู้น
 ในกรุงเทพ ฯ และเป็นของฝากสหชาติด้วย ทูลกระหม่อมท่าน
 เสด็จไปด้วย เมื่อถ่ายรูปแล้วตรัสชวนไปดูสวนเลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ
 และไปดูที่ (อาศัยสถาน) ของหมอชัวแบ็ก ซึ่งเคยไปอยู่กรุงเทพ ฯ

คราวหนึ่งได้อุ่นเคยกันแล้ว จัดตั้งขึ้นบนเนินเขาแห่ง ๑ สำหรับ
 รักษาคคนที่พ่วงคลาญไว้ในเวลาจะบำรุงกำลัง หรือคนที่เริ่มจะมี
 อาการเกิดโรคภัย หมอว่าที่บนดงอากาศดี เหมาะแก่การรักษา
 พยาบาลอย่างนั้น เชื่อว่าเมื่อตั้งขึ้นแล้วจะมีคนเมืองอื่น ๆ มาอยู่
 รักษาตัว

ได้กล่าวมาแล้วในตอนที่ ๑ ว่าเมืองบันดุงเดียนเป็นที่คนชอบ
 มารักษาตัว ถึงมีหมออยู่สัก ๖๐ คน ข้าพเจ้าได้ยินอยู่แต่ก่อนจะ
 ไปชะว่า ว่าที่เมืองบันดุงมีหมอดี และมีหมอที่รักษายะเพาะ
 โรคด้วย จึงตั้งใจไปว่าจะหาหมอตรวจดูหูของข้าพเจ้าสักที จะ
 รักษาให้หายดังได้หรือไม่ เมื่อไปถึงเมืองบะเตเวียลองสืบถามดู
 เขาบอกว่าที่เมืองบันดุงมีหมอชำนาญรักษาหูอยู่คน ๑ ชื่อหมอไฮด์
 เมื่อไปถึงบันดุงทูลความประสงค์แด่ทูลกระหม่อม ท่านตรัสว่า
 หมอคนนั้นเป็นหมอประจำพระองค์เจ้านายที่บันดุงอยู่แล้ว เป็น
 หมอที่มีชื่อเสียง ถึงโรคอื่น ๆ ก็รักษาดีคนนิยมมาก ตรงกับ
 อย่างเราว่า “ กำลังมือขึ้น ” จะทรงจัดการให้ตรวจหูข้าพเจ้าได้
 โดยง่าย พอไปถึงได้ ๒ วันก็ตรัสเรียกหมอไฮด์ให้มาตรวจ และ
 เสด็จให้ยารักษาปลายหวัดใหญ่กับบัตตะคาดให้ข้าพเจ้าด้วย หมอ
 ดึงต้นด้วยตรวจข้าพเจ้าทั้งสารพวงกาย แล้วบอกว่ากำลังร่างกาย
 ข้าพเจ้ายังแข็งแรงดีกว่าคนอายุเท่ากันโดยมาก ตอนนั้นให้ยาแก้
 หวัดและนิคยาแก้บัตตะคาดต่อมา จนใกล้จะหายแล้วจึงเริ่ม
 ตรวจหู ให้นำมันอย่างหนึ่งมาหยอดหูอยู่ ๒ วัน ถึงวันที่ ๓ เอา

นำใส่กระบอกฉีดเข้าไปในหู ขี้หูและหยากเขื้ออันใดที่อยู่ในหู
 ถูกน้ำมันชะไหลออกมากับน้ำมันหมด เมื่อหูสะอาดแล้วเอาไฟฟ้า
 ฉายตรวจดูแก้วหู แล้วเอาเหล็กกรูปรองคล้ายกับแม่เหล็กแต่มีด้าม
 หมอเอานิ้วชี้ที่ปลายเหล็กให้เกิดเสียง แล้วเอาด้ามที่เกี่ยวกับ
 บ้องหูและที่อื่นใกล้ ๆ หู พิจารณาได้ยินเสียงถึงแก้วหูหรือไม่
 แล้วให้ปิดหูทั้งสองข้างให้คนอื่นกระซิบ (อย่างไม้ออกเสียง) ตรง
 ทางหูข้างที่เบื่อกใกล้ ๆ ก่อนแล้วค่อยถอยห่างออกไปทุกที พิจารณา
 ว่าหูข้างไหนจะได้ยินได้ไกลถึงแค่ไหน ปรากฏว่าหูของข้าพเจ้าข้าง
 ซ้ายได้ยินไกลกว่าข้างขวา เมื่อตรวจเสร็จแล้วหมอจึงชี้แจงว่าหู
 ของข้าพเจ้าไม่ใช่หูหนวก เป็นแต่หูหนัก มูลเหตุที่เป็นเช่นนั้น
 ๒ อย่าง คือเกิดด้วยโรคอย่างหนึ่ง หรือด้วยชราอย่างหนึ่ง หมอ
 ตรวจเห็นแก้วหูของข้าพเจ้ายังดีไม่มีโรคอย่างใด เห็นว่าที่หูหนัก
 เป็นด้วยชราเท่านั้นเอง ทางที่จะแก้ไขด้วยอย่างอื่นไม่มี มีแต่
 ต้องใช้เครื่องโทรศัพท์สำหรับหู ซึ่งมีข้างทำให้ได้ในบัดนี้ เครื่อง
 อย่างด้นนี้มีแบตเตอรี่ไฟฟ้าใส่ไว้ในกระเป๋าลำสายลวดไปถึงไม
 โครโฟนที่จุกไว้ในช่องหู คนหูหนวกถ้าใช้โทรศัพท์อย่างว่านั้น
 อาจได้ยินถนัด แต่หมอขอให้ข้าพเจ้าคิดซึ่งใจดูเสียก่อน เพราะ
 หูของข้าพเจ้าเป็นแต่หูหนักได้ยินมีโครถนัดไม่ถึงหนวก เปรียบ
 เหมือนในสายตาสมองอะไรไม่มีใครเห็นถนัด ใช้โทรศัพท์หูก็
 เหมือนกับใส่แว่นตา คงจะได้ยินถนัดขึ้น แต่จะเลียดติดโทรศัพท์
 เหมือนกับคนติดแว่นตา ถ้าเมื่อใดไม่ใช่โทรศัพท์ก็จะรู้สึกรำคาญ

ยิ่งกว่าเดิวนั้น จึงขอให้คิดซึ่งใจคู่เสียก่อน เมื่อได้ฟังหมอชี้แจง
ข้าพเจ้าก็ตกกลใจเห็นที่ว้าป่อยไว้อย่างเดิวนั้นดีกว่า เพราะใน
เวลานี้ข้าพเจ้าจะต้องฟังด้วยหูที่ไม่สู้มีอะไร ขอมปลงใจว่า
“ชราชมโมมฺหิ ชรี อนตฺตโต” อย่าใช้โทษศัพทฺ์หูให้เกิด
รำคาญเมื่อภายหลังจะดีกว่า หมอก็เห็นชอบด้วย

ตอนคำ เรสิดেন্টกับภรรยาเข้ามาเยี่ยมตอบก็กำหนดนัดประเศบัน.

วันเสาร์ที่ ๒๓ มิถุนายน

วันนี้ต้องเตรียมของลงบรรจุหีบ สำหรับจะไปเมืองชกยา
พรุ่งนี้ตอนเช้าเป็นแต่ไปเที่ยวเยี่ยมตอบผู้ที่ได้มาหา แล้วทูล
กระหม่อมเสด็จพาไปที่โฮเต็ลเปรียงงา ด้วยเขารับจัดซื้อตั๋วรถไฟ
และนัดหมายกับโฮเต็ลที่เมืองชกยา ออกจากนั้นเลยไปดูสนาม
บิน ซึ่งตั้งอยู่ในท้องทุ่งอันเขียวก้นทั้งกองบินฝ่ายทหาร และ
กองบินของบริษัทฝ่ายพลเรือน เป็นแต่ที่ตั้งอยู่แยกกัน สนาม
กอล์ฟสำหรับเมืองบันดุงก็อาศัยตั้งอยู่ส่วนหนึ่งในท้องทุ่งนี้ใกล้กับ
กองบินฝ่ายพลเรือน อยู่ที่เมืองบันดุงได้เงินเสียงเครื่องบินและ
ได้ดูเครื่องบินทุกวัน เพราะทางกองบินฝ่ายทหารก็บินฝึกซ้อมทั้ง
เช้าเย็น กองบินฝ่ายพลเรือนก็พาคนโดยสารบินไปมาหลายสาย
ดูเสียเคยตัวจนสันกล้วกลับอยากจะขึ้นด้วยซ้ำไป

อนึ่งตั้งแต่มาถึงบันดุง ได้พบจีนซึ่งเคยรับเสด็จสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวง ๒ คน คนหนึ่งตั้งร้านขายของอยู่ในตลาด คน

ได้พบแต่หน้าเดียว เวลาเมื่อรับเสด็จเห็นจะยังเป็นเด็กดูไม่รู้
อะไรนัก แต่อีกคนหนึ่งเป็นผู้ใหญ่จำได้มาก พอเห็นข้าพเจ้า
ก็เรียกชื่อว่า "กรรมหมื่นดำรง" บางทีก็เรียกว่า "กรรมหลวงดำรง"
แต่ก็ถูกของแกล้งสองอย่าง เพราะเมื่อไปคราวแรกเป็นกรรมหมื่น
ไปคราวหลังเป็นกรรมหลวง แต่น่าสงสารที่เดี๋ยวนี้แกล้งจน จน
ออกจะกลายเป็นคนขอลาน กวนเอาเรารำคาญอยู่บ้าง.

วนาพิทยที่ ๒๔ มิถุนายน

ต้นแต่ก่อนสว่าง พอ ๖ น. ขึ้นรถไปจากตำหนัก ทูล
กระหม่อมก็อดสำห้เสด็จไปส่งถึงสถานี พอ ๖.๓๐ น. รถไฟ
ออกจากเมืองบันดุงไปทางตะวันตก เป็นรถไฟด่วนหยุดตามสถานี
น้อยแห่ง ทางที่ไปบนเขาอากาศหนาวเย็น ไปสัก ๓ ชั่วโมงจึงเริ่ม
ลงที่ตำรุสกรอนชนเป็นอันดับ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
เสด็จไปชะวา ทางรถไฟเพิ่งทำตลอดเกาะชะวายังไม่เรียบร้อย
รถไฟออกจากเมืองบะเตเวียเวลาเช้า ต้องไปหยุดค้างแรมที่ตำบล
เมาส์ รุ่งขึ้นจึงแล่นต่อไปยังเมืองยกยา เมืองโซโล และเมือง
สุรบายา เป็นที่สุดทาง แต่เดี๋ยวนี้รถไฟเดินตลอดเกาะได้ในวัน
เดียว ไซ้แต่เท่านั้นยังมีทางรถไฟทั้งทางตรงและทางแยกเพิ่มขึ้น
อีกหลายสาย รถไฟที่ออกจากเมืองบะเตเวียเดี๋ยวนี้เดินทางเมือง
ซาริบอนข้างเหนือ ไปสมทบกับรถไฟที่ออกจากเมืองบันดุงที่
ตำบลโกรชา แต่นั่นตัดรถเหล็ออกเสียบ้างแล้วรวมเป็นกระบวน

เดียวกันต่อไป ข้อนี้แต่แรกพวกเราไม่รู้ พอเวลา ๑๑ น. บ้อย
 (ในชะวาเรียกว่า ยุงุส) มาเรียกเร่งให้ไปกินกลางวัน ก็ไปกิน
 เมื่อจากนั้นก็เช่นนั้นเหมือนกัน ได้เห็นรถเสียบึงผัดกับที่คยไป
 กินเมื่อเข้าไป จึงรู้ว่าเขาสับรถปลดรถเสียบึงเดิมไว้เพียงตำบล
 โกรธา รู้เมื่อเอากลับมาต่ออีกก็พอดี ด้วยนายชิตคนรับใช้ หลง
 ไปซื้ออาหารกินอยู่ในรถสายโน้น เรียกเอาตัวกลับมาทัน หาไม่
 ก็คงหลงเลยไปเมืองปะเตเวีย เป็นอธิบายเหตุที่เขาเรียกให้รีบ
 กินกลางวันเสียแต่ก่อนเที่ยง เพราะเกรงจะกระชั้นกับเวลาสับ
 เปลี่ยนรถ เวลาบ่าย ๑๔ น. นั่งในรถไฟมา ๔ ชั่วโมงถึงเมือง
 ยกบา (อโยธยา) นายโฮเต็ลมารับพาไปยังแกรนด์โฮเต็ล ซึ่ง
 อยู่ไม่ห่างกับสถานีรถไฟนัก เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ
 ไปก็ประทับโฮเต็ลนี้ แต่เดิวนั้นเขาจัดทำใหม่หมด ใหญ่โตกว่า
 แต่ก่อนมาก เมื่อพระเจ้าอยู่หัวรัชชกาลปัจจุบันเสด็จไป ก็
 ประทับโฮเต็ลนี้เหมือนกัน นายโฮเต็ลเขาจะจัดรถยนต์ของ
 โฮเต็ลให้เราใช้ และจะหาคนนำทางที่พูดภาษาอังกฤษได้ให้เรา
 ด้วย เพราะพวกเรามาตัวข้าพเจ้ากับลูกหญิง ๓ คน พูดภาษาต่าง
 ประเทศได้แต่ภาษาอังกฤษ นายชิตคนรับใช้ให้พูดภาษามลายูไป
 แต่เมืองป็นังพอใช้ได้บ้าง เมื่อมาโดยลำพังเช่นนั้นจึงต้องมีคน
 นำทางที่ชำนาญทั้งที่และรู้ภาษาของชาวเมือง ทั้งรู้ภาษาที่จะพูด
 กับเราให้เข้าใจกันได้ พวกคนนำทางซึ่งในยุโรปเรียกกันว่า “คู
 เรีย” เพิ่งมีขึ้นในชะวา ตั้งแต่มีชาวต่างประเทศไปเที่ยวปะละ

มาก ๆ ก็ชาวต่างประเทศที่ไปนั้น มักเป็นอเมริกัน หรือชาติ
 ฝรั่งพูดภาษาอังกฤษได้เป็นพื้น ต้องใช้คนรู้ภาษาอังกฤษเป็นคน
 นำทาง • จึงเกิดเป็นช่องของพวกชาวลังกาพากันไปรับจ้างเป็นคน
 นำทาง จนเดี๋ยวนี้คนเป็นสมาคมไม่มีคนชาติอื่นเข้าแซกแซง ไป
 ถึงไฮเตลนอนพักพอหายเหนื่อยแล้ว เวลาบ่าย ๑๑ น. ขึ้น
 รถยนต์ไปเที่ยวดูบ้านเมือง เห็นเมืองยกยาเจริญแปลกตาตั้งแต่
 รถไฟเข้าเขตต์แดนมา ข้าพเจ้ายังจำได้เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวงเสด็จไป พวกฮอลันดาเขาพูดว่ากำลังจะการทดน้ำอย่างใหญ่
 ในแขวงเมืองยกยา ในว่าจะปิดแม่น้ำใหญ่อันหนึ่งในที่สูงขุดทำ
 ลำแม่น้ำใหม่ บางแห่งจะต้องทำสะพานให้ลำแม่น้ำใหม่ข้ามลำ
 แม่น้ำเดิม เอน้ำไปแจกจ่ายให้เป็นประโยชน์แก่กสิกรรม การ
 ที่ทำเห็นจะสำเร็จมาหลายปีแล้ว เดียวกันพื้นที่ในแขวงเมืองยกยา
 กสิกรรมจึงเจริญแปลกตากว่าแต่ก่อนมาก ใช้แต่กสิกรรมเท่านั้น
 ถึงตัวเมืองยกยาเองก็ขยายใหญ่โตกว่าแต่ก่อน ทำตึกกว้างบ้าน
 เรือน ถนนหนทางเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก เขาว่าเมืองยกยา
 เจริญด้วยเหตุ ๓ อย่าง คือด้วยการทดน้ำดังกล่าวมาแล้วอย่างหนึ่ง
 ด้วยโบราณสถานที่สำคัญของเกาะชวา อยู่ในแขวงเมืองยกยา
 ชวนให้ผู้คนต่างชาติต่างบ้านเมืองมาดู เอาเงินมาจ่ายไว้ในเมือง
 บัลละมาก ๆ อย่างหนึ่ง เป็นแหล่งศิลปากร ทำของชวาท่าง ๆ ขาย
 พวกท่องเที่ยว และส่งไปขายที่อื่น ๆ อย่างหนึ่ง เที่ยวดูเมืองแล้ว
 พอเวลาใกล้ค่ำคนนำทางพาเดินไปบนพลเมืองเข้าไปดูงานที่ในวัง

สุลต่าน แด่วังคูทรุดโทรมไม่เป็นสง่างามเหมือนเห็นเมื่อครั้งตาม
 เสด็จ เช่นต้นไทรซึ่งนับถือกันว่าเป็น “พญาไม้” ปลูกไว้แต่
 ก่อนเก่าที่กลางสนาม ๒ ต้นและมีรายรอบสนาม เคยตัดเรือน
 เรียบร้อยทั้งในร่องแรงเสี้ยนแล้ว ตำนักรักรักษ์ไม่เห็นตกแต่ง
 ให้แปลกตาขึ้นอย่างไร งานปัทมนั้นเป็นงานใหญ่ ขอมให้คน
 เข้าไปปลุกปั้นขายของต่าง ๆ เต็มสนามที่ในวัง ดูคล้ายกับงาน
 ระดูหนาวของเรา ในสนามตอนหนึ่งสร้างเป็นโรงแสดงหัตถกรรม
 กลางสนามมีพลับพลายกและปราสาทเจ้านายขุนนางนั่ง เขาว่า
 สุลต่านเสด็จออกพลับพลาทุกวัน พรุ่งนี้จะเสด็จออกเป็น
 วาระที่สุดในการพิธี คิดดูมันขัดข้องแก่การที่สุลต่านจะรับเราใน
 เวลางานเช่นนี้อย่างไร จะรับอย่างไรเขตไม่ให้ดูงานก็ไม่ได้
 จะให้ไปดูงานก็ไม่ว่าจะให้นั่งที่ไหนที่จะไม่เสียเกียรติยศของเรา
 คงเป็นด้วยเหตุนี้เองจึงขอให้ไปต่อเมื่อพ้นงาน ข้างเราก็เพ้อญัต
 ข้องด้วยวันกลับมีวันจำกัด ก็เป็นอันไม่ได้พบสุลต่าน ถึงกระนั้น
 เมื่อเดินเข้าไปเที่ยวดูงานตามลำพังคงมีคนเห็นเป็นไทย ในไม่
 ชาก็มีพวกนายตำรวจทั้งฝรั่งและชะวามาคอยกัน คนให้ตลอดเวลา
 จนมาจากวัง ร้านขายของต่าง ๆ ที่ผ่านไปไม่เห็นหน้าดู และผู้คน
 เคลื่อนกลุ่มคล้ายกับงานภูเขาทอง ไปมีที่สนุกหน้าดูแต่ในโรงที่
 แสดงหัตถกรรม และไม่ต้องเบียดคน เพราะเขาเรียกค่าผ่าน
 ประตู คนชั้นเลวไม่มีใครเข้า ในนั้นเขาจัดของต่าง ๆ ที่ทำในพื้น
 เมืองเป็นห้อง ๆ มีทั้งของที่ตั้งขาย และมีคนทำของเหล่านั้นให้

เห็นวิธีทำด้วยทุกอย่าง ที่น่าชมโดยฉพาะนั้นคือการทำผ้าขอม
ขมง ซึ่งเรียกว่าผ้า “บาติก” เป็นลวดลายแลสีต่าง ๆ อย่าง ๑
ทำเครื่องเงินฝีมือดีมากอย่าง ๑ เครื่องกระและเครื่องหนังก็ทำดี
แต่เครื่องทองเหลืองนั้นยังดีได้ว่าหนาไป เทียบเดินดูเพลิน
จน ๒๐ นาฬิกาจึงได้กลับมาโฮเต็ล

วันจันทร์ที่ ๒๕ มิถุนายน

เช้า ๘ น. เศษ ขนรถยนต์ไปดู Boroboedo เรียกอย่างไทย
น่าจะเรียกว่า “บวรพุทโธ” เป็นมหาเจดีย์ในพระพุทธศาสนาใหญ่
ยิ่งกว่าโบราณเจดีย์บรรดามี่ในเกาะชวา เปรี๊ยะเหมือนอย่างนคร
วัดในประเทศกัมพูชา หรือพระปฐมเจดีย์ในประเทศสยาม อยู่
ห่างเมืองยกยาไปข้างทิศตะวันตก ระยะทางประมาณสัก ๓๐
กิโลเมตร เมื่อไปถึงกลางทางเห็นตลาดนัดแห่ง ๑ เป็นอย่าง
ใหญ่โตกว่าที่ได้เคยเห็นมา กำลังคนประชุมซื้อขายจึงแวะดู ได้
สังเกตมาทั้งในเกาะสุมาตราและเกาะชวา ดูเหมือนมีตลาดนัด
ทุกอำเภอ ตลาดนัดกับตลาดประจำฝึกกันโดยอธิบายดังต่อไปนี้
ตลาดประจำนั้น ขายส่งของที่คนต้องการใช้ทุกวัน คือเครื่อง
อาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น และขายตามเวลาที่ผู้ซื้อแสวงหา
คือเช้าและเย็นทุกวัน ผู้ขายและผู้ซื้อล้วนเป็นผู้อยู่ไม่ห่างไกลจาก
ตลาด ส่วนตลาดนัดนั้น มีการซื้อขายแต่ในวันกำหนดสัปดาห์
ละครั้ง ๑ หรือ ๒ ครั้ง ซื้อขายของทุกอย่างซึ่งอาจจะมีคนปรารถนา

ไม่เลือกว่าสิ่งอันใด หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่ง ใครมีอะไรอยากจะ
เปลี่ยนเป็นเงินตรา ก็เอาไปขายที่ตลาดนัด ฝ่ายผู้ซื้ออยากจะ
สิ่งอันใดที่ไม่มีขายในตลาดประจำ เช่นปัสสาวะและสินค้าป่า
เป็นต้น ก็ไปหาซื้อที่ตลาดนัด ตลาดนัดเป็นที่ประชุมทั้งคนที่อยู่
ใกล้และอยู่ไกล และเมื่อถึงวันนัดพวกที่ขายของในตลาดประจำ
ก็เอาของไปประสมขายในตลาดนัดด้วย ผู้คนจึงมากเหมือนกับมี
งานใหญ่อะไรอย่างหนึ่ง ทางเมืองยกยานไ้ไ้เกวียนขนาดใหญ่ไ้
วัวพรรค์อินเดียเทียม ไม่ไ้ไ้เกวียนอย่างข่อม ๆ เทียมม้าเหมือน
ทางเมืองบันดุง เห็นจะเป็นเพราะเป็นพื้นที่ราบโดยมาก ไม่ต้อง
ชันเขาสูงเขาข่อย ๆ เหมือนทางนั้น แต่สังเกตดูเห็นเกวียนเมือง
ยกยานไ้ไม่ขออนแขวนขวางไว้ข้างท้ายเกวียนทุกเล่ม แต่แรกยังไม่
รู้ว่าแขวนไว้ทำไม จนเมื่อเข้าไปดูตลาดนัดพิจารณาดูเกวียน
บรรทุกของที่จอดอยู่ในนั้น จึงเข้าใจได้ว่าไม่ขออนที่แขวนนั้นคือ
“ เบร็ก ” สำหรับห้ามล้อ เวลาเกวียนไปในที่เสมอหรือขึ้นเนิน
ไม่ขออนก็แขวนอยู่เปล่า ๆ แต่ถ้าเกวียนลงที่ต่ำเมื่อใดไม่ขออนนั้น
ก็ไ้ไ้ไ้เข้าไปเบียดถูกล้อทั้ง ๒ ข้างให้หมุนฝืด เป็นเครื่องห้ามล้อ
เองด้วยประการฉะนี้ ที่เกวียนบางเล่มมีรอยถูกล้อกัดขอนเข้าไป
ลึก ๆ ด้วยไ้มานาน ดูเป็นความคิดดีเสียยิ่งกว่าเครื่องห้ามล้อ
อย่างฝรั่ง เพราะขอนไ้ไม่มั่นห้ามล้อไ้เอง คนขับไม่ต้องไ้มือ
หรือเท้าบังคับ แต่ไ้สำหรับไ้ไ้ไ้กับเกวียนเทียมวัวอย่างนี้ จะ
เอาไปไ้กับอย่างอื่นเห็นจะไ้ไ้ไ้ ทางที่ไปวันนั้นมรางเหล็กวาง

เคียงไปข้างถนนสำหรับให้ใช้รถไฟได้ถึงเมืองเมะคัง ซึ่งเป็น
 สถานที่ตั้งกองทหารประจำตอนกลางเกาะชวา สมเด็จพระพุทธ
 เจ้าหลวงเคยเสด็จไปถึง แต่ในเวลาปกติมิใคร่มีกิจต้องใช้รถไฟ
 มากนัก จึงหาประโยชน์เดินเป็นนรทรงรับส่งคนโดยสารตาม
 ระยะเวลา

ตั้งแต่รถออกจากเมืองยกลาไปตามทางแลเห็นภูเขาไฟ “กุ
 หนุมะราปี” (ที่ว่าปะสันตาไปต่อกันในเรื่องอิเหนา) อยู่ใกล้ ๆ
 เป็นภูเขาสูงใหญ่มีควันไฟพลุ่งออกจากปล่องที่บนยอดอยู่เสมอ
 เขาเล่าว่าเมื่อสองปีมาแล้วกุหนุมะราปีกำเริบ พ่นน้ำทองแดง
 ออกจากปล่องไหลลงมาเผาหมู่บ้านเรือนราษฎร ที่ไปตั้งทำไร่อยู่
 บนไหล่เขาคนตายมาก เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป
 ชะวาประทับอยู่ที่เมืองบันดุงก็ไปประสพเวลาภูเขาไฟกำเริบเผา
 ผู้คนตายมากครั้งหนึ่ง แต่ภูเขาที่กำเริบในครั้งนั้นชื่อ “กลัต”
 (ไกรลาส) อยู่ห่างไกลไปทางตะวันออก ถึงกระนั้นที่เมืองบันดุง
 ก็มืดมิดไม่เห็นแสงตะวัน และมีละอองถ่านตกลโปรยเป็นละอองลง
 มาจากอากาศอยู่ตลอดวัน ได้รับโทรเลขจากยุโรปและกรุงเทพฯ
 หลายฉบับ ถามว่าเสด็จประทับปลอดภัยอยู่ดีหรืออย่างไร เวลา
 นั้นพระยาปฏิพัทธภูบาล (คอกุหลาบ ณะรอง) ยังเป็นหลวง
 สุนทรโกษา ล่วงหน้าไปจัดเตรียมรับเสด็จอยู่ที่เมืองหนึ่ง (ดู
 เหมือนจะเป็นเมืองมาดิง) ไม่ห่างจากเขากุลตันัก กลับมาเล่าว่า
 ไม่มีใครรู้ตัวว่าภูเขาไฟจะกำเริบ อยู่ดี ๆ ที่เมืองนั้นก็มืดมดลง

การไปหมด เมื่อรู้ว่าภูเขาไฟกำลังระเบิดก็ยิ่งตกใจ ด้วยสำคัญว่าบ้านเรือนที่อยู่จะพังทับหรือน้ำทองแดงจะไหลมาท่วมถึง จะหนีไปไหนก็คิดไม่เห็นหนีไปไม่ได้พากันสิ้นสติ บ้างก็รวบรวมครอบครัวไว้ในห้องว่าถ้าตายก็ให้ตายด้วยกัน บ้างก็เอาเหล้าแชมเปญที่สงวนไว้สำหรับมงาน มาเปิดชวนกันกินว่าจะตายให้สนุก วันนั้นอยู่ ๒ วันจนมีแสงสว่างขึ้นในท้องฟ้าจึงสงบ ที่ในชะวามภูเขาไฟหลายแห่ง ดับอยู่บ้างยังติดอยู่บ้าง นาน ๆ ก็ระเบิดหรือบันดาลให้แผ่นดินไหว แต่ไม่มีใครรู้ว่าจะเปล่งฤทธิ์เดชอย่างไรเมื่อใดก็อยู่ชุนกันไปไม่กลัวภูเขาไฟ

ข้าบริชยนต์จากเมืองชกยาไปสักชั่วโมงหนึ่ง ถึงมหาเจดีย์บวรพุทโธ อยู่บนยอดเนินอันหนึ่ง เดิวนรัฐบาลจัดการบำรุงรักษาดีกว่าแต่ก่อนมาก ถึงมีไฮเตลสร้างไว้ในที่บริเวณ สำหรับให้คนดูไปพักผ่อนหรือนอนค้างคืนก็ได้ แต่ใครจะสนใจจนทักษณต้องเสียค่าธรรมเนียมเป็นการช่วยบำรุงคนละ ๕๐ เซ็นต์ มีคนไปดูอยู่เสมอทั้งชาวต่างประเทศและชาวเมือง

พระเจดีย์บวรพุทโธ ใหญ่โตกว่าโบราณเจดีย์แห่งอื่น ๆ ในชะวาทั้งหมด และเป็นเจดีย์ที่สร้างเป็น พระสถูป แต่แห่งเดียว นอกจากนั้นสร้างเป็นมณฑป ทำพระสถูปแต่อย่างเล็ก ๆ เป็นเครื่องประดับยอดทงน ถ้าวาดด้วยขนาดของพระเจดีย์บวรพุทโธ เล็กกว่านครวัดที่เมืองเขมรมาก แต่กระบวนทำลายจำหลักงาม ปลาตอยู่ที่พิจารณาเห็นได้ชัดว่าพระเจดีย์บวรพุทโธนี้ สร้างตาม

ความคิดเดิมไม่สำเร็จ ต้องเปลี่ยนแปลงความคิดเมื่อภายหลัง
 ความคิดเดิมเห็นจะทำเป็นพระมหาสถูป มีชั้นทักษิณ ๕ ชั้น แต่
 หารอยจะเกิดทรุดเหมือนเช่นสร้างภูเขาทองวัดสระเกษ เมื่อ
 รัชกาลที่ ๓ ต้องหยุดการสร้างค้างอยู่เพียงฐานทักษิณ (เวลานี้
 ยังแลเห็นฐานทรุดเอนออกมาข้างนอกที่บางแห่ง แต่รัฐบาลให้
 ตรวจชั้นสูตรปรากฏว่าอยู่ตัวแล้ว) บางทีก็ทิ้งค้างอยู่เพียงชั้น
 ทักษิณตงหลายสิบปี จึงมีคนชนหลังคิดสร้างต่อให้สำเร็จ ให้ทำ
 ที่บนชั้นทักษิณซึ่งความคิดเดิมจะสร้างองค์พระสถูปนั้น เปลี่ยน
 เป็นลาน และในลานนั้นสร้างพระสถูปขนาดย่อมเป็นประธานอยู่
 กลางองค์หนึ่ง มีพระสถูปขนาดย่อมกว่านั้นลงมาเป็นบริวารราย
 รอบ ๓ แถว เป็นจำนวนพระสถูปถึง ๗๒ องค์พอเต็มลาน พระ
 สถูปที่สร้างชั้นหลังนั้นทำที่บนแต่องค์กลาง นอกจากนั้นทำองค์กระชั้น
 ไปรั้งให้เบา มีช่องฉลุให้แลเห็น ตั้งพระพุทธรูปไว้ในนั้นทุกองค์
 สังเกตฝีมือตอนที่ทำอยู่ข้างหายาบ ไม่ประณีตเหมือนฐานทักษิณ
 จึงสันนิษฐานว่าทำต่างยุคกัน ข้าพเจ้าได้ถามพวกนักปราชญ์
 สอดค้นว่ามีใครได้เคยคิดวินิจฉัยบ้างหรือไม่ ว่าแบบเดิมเขาจะ
 ทำเป็นอย่างไร ตอบว่ามีผู้คิดวินิจฉัยนับตัวไม่ถ้วน เห็นต่าง ๆ กัน
 ยังไม่ตกลงจนเดี๋ยวนี้ แบบที่คิดเดิมจะเป็นอย่างไรก็ตาม เมื่อ
 พิจารณาดูทรุดทรองเห็นว่าไม่น่าชม เพราะเสียส่วนดูไม่เป็นสง่า
 เหมือนปราสาทหินตามแบบเขมร เป็นต้นว่าฐานทักษิณ ๕ ชั้น
 อันจำหลักลายเป็นรูปภาพเรื่องพุทธประวัติและชาดกทั้ง ๒ ข้างนั้น

ก็ทำกระชั้นกันนักจนทางเดินแคบดูรูปภาพไม่ได้ถนัด ชื่นที่กษัตริย์
 ดุขังนอก ส่วนสูงก็ไม่สมกับส่วนกว้าง แต่จะลงเนื้อเห็นว่าช่าง
 ผู้คิดแบบแต่แรกจะไม่รู้จักดังมาก็ไม่ควร เพราะกระบวนจำหลัก
 และส่วนที่เป็นเครื่องประดับเขาทำงาม ชะรอยจะมีเหตุที่เรา
 ไม่ได้ในปัจจุบันนี้ บังคับให้เขาจำต้องทำทรวดทรงเป็นอย่างนั้น
 เทียวดูพระเจดีย์บรรพตโรยอยู่สักชั่วโมงหนึ่ง แล้วย้อนทางกลับ
 มาแวะดูมณฑป “เมณฑุต” เป็นมณฑปศิลาขนาดสักเท่าพระ
 มณฑปในวัดพระแก้วที่กรุงเทพฯ ฯ ในนั้นมีพระพุทธรูปศิลาทั้ง
 แท่งองค์ ๑ ตั้งเป็นประธานอยู่ด้านในขนาดใหญ่เท่า ๆ กับพระ
 ประธานในพระอุโบสถพระปฐมเจดีย์ และนั่งห้อยพระบาทปาง
 ประธานปฐมเทศนาเช่นเดียวกัน (แต่พระประธานที่พระปฐม
 เจดีย์ ทำด้วยศิลาหลายแท่งต่อกัน) มีรูปพระโพธิสัตว์มหายาน
 อีก ๒ องค์ทำด้วยศิลาทั้งแท่ง ขนาดใหญ่อย่างเดียวกัน ตั้งริม
 ผนังด้านข้าง ๆ ละองค์ ฝีมือทำพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์
 ที่เมณฑุตนี้ ใครเห็นก็ต้องขอมว่างามอย่างยอดเยี่ยม แทบจะหา
 เสมอเหมือนไม่ได้ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป
 มณฑปเมณฑุตหลังคายังพังโหว่ และพระพุทธรูปก็เอนเอียงเกือบ
 จะพลัดตกจากฐาน เพราะถูกแผ่นดินไหวมาแต่ก่อน แต่เดี๋ยวนี้
 รัฐบาลเขาพยายามปฏิสังขรณ์ เก็บหินหลังคาที่พลัดลงมากระจาย
 เอากลับขึ้นไปเรียบเรียงปิดพอกันฝนได้ พระพุทธรูปเขาก็ยกขึ้น
 ตั้งให้ตรง และปฏิสังขรณ์ฐานรองกับทังเรือนแก้วให้เหมือนของ

เดิม ที่รูปพระโพธิสัตว์ก็ทำอย่างเดียวกัน ควรอนุโมทนาอย่างยิ่ง
 เมื่อกลับมาถึงบ้าน ข้าพเจ้ามาพบศาสตราจารย์คลีเลนเฟล ผู้
 อำนวยการบำรุงรักษาโบราณสถานในชะวา ได้ปรารภกับเขาว่า
 พระพุทธรูป กับรูปพระโพธิสัตว์ ๒ องค์ที่เมณฑุตันนั้น ข้าพเจ้า
 เห็นว่าจะสร้างก่อนช้านาน แล้วจึงสร้างมณฑปศิลาขึ้นเป็นที่
 ประดิษฐานต่อชั้นหลัง เขารับรองว่าพวกเขาก็คิดเห็นเช่นนั้น
 เพราะเมื่อปฏิสังขรณ์พบเค้าเงื่อน ว่ามณฑปก่อด้วยอิฐอยู่ก่อน
 หักพังและแบบอย่างการสร้างมณฑป ก็แสดงให้เห็นว่าเป็นของ
 สมัยชั้นหลังมา เมื่อดูพระพุทธรูปที่เมณฑุต คิดเห็นข้อสำคัญใน
 เรื่องโบราณคดีชั้นข้อหนึ่ง น่าจะจดลงไว้ตรงนี้ด้วย คือพระพุทธรูป
 ห้อยพระบาททำด้วยศิลานาคันนี้ไม่ปรากฏว่ามีในเมืองพะมามอญ
 เขมรเลย ในชะวาก็มีแต่องค์เดียว แต่ไปมีในประเทศสยาม
 ถึง ๔ องค์ ตรวจได้หลักฐานว่าเดิมมีพระเจดีย์โบราณองค์หนึ่ง
 ในตำบลพระปฐมเจดีย์ (อยู่ในบริเวณสวนนั้นทอดุทยาน ของ
 สมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ) ชาวบ้านเรียกกันมาแต่ก่อนว่า “พระ
 เมรุ” องค์พระเจดีย์เดิมรูปร่างจะเป็นอย่างไรรู้ไม่ได้ ด้วยหักพัง
 เสียหมดแล้ว รู้ได้แต่ว่ามีพระพุทธรูปศิลาเช่นว่า ตั้งไว้ที่มุม
 พระเจดีย์นั้นด้านละองค์ องค์ ๑ เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาเสียเอา
 ไปไว้ที่วัดมหาธาตุในพระนคร ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ใน
 รัชกาลที่ ๓ พระยาขวัญวิจิตร (เผือก) เชิญมาไว้ที่วัดหน้าพระเมรุ
 จนบัดนี้ เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขุดพบ

ศิลาที่หลังเรือนแถวที่ “พระเมรุ” จึงรู้ว่าพระพุทธรูปองค์วัด
หน้าพระเมรุนั้นเดิมอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ อีกองค์หนึ่งเจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์ฯ พบที่ “พระเมรุ” เหมือนกัน พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งเป็นพระประธานอยู่ที่ในพระ
อุโบสถพระปฐมเจดีย์จนบัดนี้ อีก ๒ องค์ก็ฯ พบที่ “พระเมรุ”
ในสมัยเมื่อข้าพเจ้าจัดตั้งพิพิธภัณฑ์สถานที่พระปฐมเจดีย์ แต่
เหลืออยู่เป็นชิ้น ๆ ไม่บริบูรณ์ ยังรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานพระ
ปฐมเจดีย์จนบัดนี้ น่าสันนิษฐานว่าพระพุทธรูปทั้ง ๕ องค์นั้น
จะสร้างในสมัยเดียวกันเมื่อราว พ.ศ. ๑๔๐๐ ตามแบบครั้ง
ราชวงศ์สุโขทัยครองมณฑลประเทศ และการถือพระพุทธศาสนา
จะเป็นอย่างมหาดานด้วยกัน ทั้งที่ในชะวาและประเทศสยาม
กลับจากเมณฑลมาถึงเมืองยกยาพอเวลาใกล้กลางวันพอดี

เวลาเย็นขึ้นรถไปเที่ยวดูเมืองอีกครั้งหนึ่ง แล้วแวะดูร้าน
ขายของชะวาร้านหนึ่ง ซึ่งฝรั่งแก่คนหนึ่งตั้งขายคนท้องถิ่น มี
ทั้งของโบราณและของที่ทำใหม่ มีพระพุทธรูปและเทวรูปทอง
สัมฤทธิ์หล่อปลอมตั้งไว้ขายหลายองค์ ถามราคาองค์หนึ่งเจ้าของ
บอกว่า ๕๐ กิลเดอ (ราว ๕๐ บาท) บอกแล้วว่าเห็นเป็นของทำ
ปลอม ดูออกจะฉุน ที่จริงผมขอชะวาทำปลอมยังสู่พวกบ้านหล่อ
ที่ในกรุงเทพฯ ๗ ไม่ได้ ออกจากนั้นไปแวะร้านขายเครื่องดนตรี
หาซื้อแผ่นคราโมโฟนเพลงพื้นพาทย์ และขับร้องของพวกสุนดา
พวกชะวา และพวกบาหลี่ ได้ตามประสงค์แล้วกลับโฮเต็ล

วันอังคารที่ ๒๖ มิถุนายน

เวลาเช้า น. ขันรยนต์ มีรถคนรับใช้กับคนนำทางคุม
 ของตามอีกรถหนึ่ง ออกจากเมืองยกขาไปโซโล่ ที่จริงเมืองทั้งสอง
 นั้นตั้งอยู่เมืองละด้านภูเขาเขมราปีไม่ไกลกันนัก ถ้ารถยนต์แล่น
 ตรงไปชั่วโมงเดียวก็ถึง แต่เราประสงค์จะแวะดูปราสาทหินหมู่
 “พรหมานันท์” ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างทาง จึงกะว่าจะไปถึงเมือง
 โซโล่พอเวลาเย็นกลางวัน ในท้องที่ราบตอนเมืองยกขา กับเมือง
 โซโล่นี้ ทำไร่ยาสูบและไร่อ้อยมาก มีโรงจากสำหรับฝังยา
 สูบและโรงจักรหีบน้ำตาลทรายตั้งรายเป็นระยะไป เมื่อ
 รถยนต์แล่นมาตามทางสังเกตเห็นอะไรอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่เป็นของ
 ปลาด แต่ไม่เคยเห็นมาแต่ก่อน คืออ้อยออกดอกเต็มไป
 ตามไร่ดูราวกับป่าอ้อย ไร่อ้อยที่เคยเห็นมาแต่ก่อน พออ้อย
 ขึ้นได้ขนาดแล้วเขาก็ตัดแต่ก่อนออกดอก เพิ่งเห็นปล่อยให้อ้อย
 ออกดอกเมื่อไปชะวากราวนี้ ได้ความว่าเป็นเพราะราคาน้ำ
 ตาลตกต่ำ และฮอลันดาใช้มาตรการทองคำ ขายน้ำตาลราคาถูก
 เท่าประเทศที่ออกจากราตราทองคำไม่ได้ ถึงต้องปิดโรงหีบอ้อย
 และปล่อยพวกกรรมกรออกจากงาน ไม่มีใครตัดอ้อยก็ทอด
 ทิ้ง ออกดอกและเน่าอยู่คาไร่ ดูก็น่าทุเรศอยู่

ไปจากเมืองยกขาไม่ถึงครึ่งชั่วโมงถึงปราสาทหินของโบราณ
 แห่งหนึ่ง เรียกว่า จันดี (เจดีย์) กาละสัน ทำเป็นมณฑปในพระ
 พุทธศาสนานานเท่า ๆ กับมณฑปเมณฑุต ยอดพังและข้างในไม่

มื่ออะไรเสียแล้ว แต่ข้างนอกจำหลักลายละเอียดงามแปลกกว่า
 ที่อื่น ดูปราสาทกาละสันแล้วขึ้นรถต่อไป แวะดูปราสาทหิน
 อีกแห่งหนึ่ง เรียกว่า จันดีเสว ทำแปลก เป็นตึก ๓ ห้อง ๒ ชั้น
 เครื่องประดับเป็นทองพระพุทธศาสนา เหมือนกับเจดีย์กาละสัน
 แต่ลายจำหลักหายากกว่า เมื่อขึ้นไปดูทั่วแล้ว เห็นว่าของเดิมเห็น
 จะสร้างเป็นที่เก็บรักษาพระไตรปิฎก แต่พวกฮอลันดาเขาว่าเป็น
 กุฏิพระสงฆ์ เรื่องนี้ข้าพเจ้าได้ปรารภกับศาสตราจารย์คัลเลนเฟล
 ว่าแต่โบราณคนชอบอยู่เรือนไม้ ราชมนเทียรของพระเจ้าแผ่นดิน
 ก็สร้างด้วยไม้ สถานที่กวดด้วยศิลาและอิฐแต่โบราณทำแต่เป็น
 เจดีย์วัตถุ เช่นเดียวกันทั้งในเมืองพม่า มอญ ไทย เขมร และ
 เข้าใจว่าในชวาก็เช่นนั้นเหมือนกัน ที่ปราสาทหินขนาดใหญ่ใน
 เมืองเขมรมักมีหอธรรมทุกแห่ง จันดีเสวนี้ก็จะสร้างเป็นหอธรรม
 จึงตกแต่งอย่างเจดีย์สถาน ผิดกับที่อื่นแต่ทำพื้นเป็น ๒ ชั้น และ
 ๕ เป็นห้อง ๆ ในนั้น ดูก็สมจะเป็นหอธรรมยิ่งนัก ศาสตรา
 จารย์คัลเลนเฟลว่าตามวินัยของข้าพเจ้านั้นเห็นจะถูกต้อง ว่า
 โบราณที่ตรวจพบในชวา ตรงราชมนเทียรสถานก็เป็นแต่พื้น
 ดินเป็นพื้นสูงชัน หาปรากฏเค้าเงื่อนว่าสถานสร้างด้วยศิลา
 หรือด้วยอิฐไม่ มีพวกฮอลันดาตัดสินว่าจันดีเสวเป็นกุฏิสงฆ์
 นั้น เพราะพบศิลาจารึกที่จันดีกาละสัน ว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์
 ที่สร้างเจดีย์กาละสันได้ทรงสร้างกุฏิสงฆ์ ด้วยเห็นจันดีเสวอยู่
 ใกล้ ๆ กันและเป็นตึก ๒ ชั้น จึงลงเนื้อเห็นว่า คอกุฏิสงฆ์ทุกถ้าว

ในศิลาจารึกนั้น ออกจากจันดีเสวไประยะทางไม่ไกลนัก ถึง
 จันดีพรหมานันท์ อันเป็นเทวสถานในทางศาสนาพราหมณ์ ใหญ่
 โดกว่าที่อื่นหมด เหมือนเช่นพระบวรพุทโธใหญ่โตกว่าที่อื่น
 ในเจดีย์ทางพระพุทธศาสนาฉะนั้น ปลายที่เจดีย์สถานในแดน
 เมืองยกรา นอกจากพระบวรพุทโธแล้ว แบบการก่อสร้าง
 ทำเป็นมณฑปทั้งนั้น ปราสาทหินพรหมานันท์ก็ทำเป็นมณฑป
 ใหญ่บ้าง ช่อมบ้าง มีจำนวนมณฑปศิลายู่ในหมู่เดียวกันมาก
 มาย มณฑปใหญ่ที่อยู่กลางเป็นสถานพระอิศวร ข้างในมีรูป
 พระอิศวรทำด้วยศิลาขึ้นสูงสัก ๕ ศอก ตั้งเป็นประธานทำงามดี
 ข้างนอกมณฑปนี้ทำมุขมีคูหาทั้ง ๔ ด้าน ด้านหน้าเป็นประตู มุข
 ด้านใต้ไว้รูปเทวครุ คือรูปพระอิศวรมีหนวดเครา (อย่างรูป
 พระอิศวรเมืองกำแพงเพชร ที่อยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงเทพฯ)
 มุขด้านตะวันตกไว้รูปพระคเณศ มุขด้านเหนือไว้รูปนางทศกะ
 (แต่ทำอย่างสวยงาม ไม่ให้น่ากลัวเหมือนอย่างแบบฮินดู)
 มีมณฑปที่เป็นประธานอีก ๒ หลัง ขนาดย่อมกว่ามณฑปพระ
 อิศวรหน้าหนึ่งอยู่ ๒ ข้าง หลังข้างใต้ตั้งรูปพระพรหม หลัง
 ข้างเหนือตั้งรูปพระวิฆณุ ทำงามดีฝีมือเดียวกันกับรูปพระอิศวร
 มณฑปทั้ง ๓ หลังที่วามาน มีชั้นทักษิณ ๒ ชั้น พนักฐานทักษิณ
 ชั้นล่างของสถานพระอิศวร และสถานพระพรหมด้านใน จำหลัก
 ลายเป็นรูปภาพเรื่องรามเกียรติ์ สถานพระวิฆณุเป็นรูปพระ
 กฤษณ ขอนสอให้เห็นว่าพวกชะวาในสมัยนั้น นับถือพระ

เป็นเจ้าทั้ง ๓ ด้วยกัน เหมือนอย่างไทยเรานับถือ มีได้นับถือ
แต่เฉพาะพระองค์ เหมือนเช่นพวกเขมรที่สร้างปราสาทหิน
ในเมืองเขมร ลายจำหลักเรื่องราวเกียตริ เมื่อสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงเสด็จไปทอดพระเนตร เทวสถานพรหมานันท์
ยังทอดทิ้งอยู่ ด้วยรัฐบาลยมิได้เริ่มบำรุงรักษาโบราณสถาน
จึงตรัสขอเอามากรุงเทพฯ หอหนึ่งตั้งไว้ในพิพิธภัณฑสถานฯ ครั้น
เมื่อรัฐบาลจัดการปฏิสังขรณ์ ศาสตราจารย์คัลเลนเฟลผู้อำนวยการ
การรักษามรดกสถานในเมืองชะวา เข้าไปกรุงเทพฯ ไปเห็น
เข้า พุดกับข้าพเจ้าเมื่อยังเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา ว่ารัฐบาล
กำลังปฏิสังขรณ์มณฑลที่พรหมานันท์ ทำอย่างไรจึงจะได้บันทึก
ภาพรามเกียรตินั้นกลับไปตั้งยังที่เดิม ข้าพเจ้าเห็นว่าเขามีสิทธิ
ในทางธรรมที่จะได้กลับไป จึงได้รับว่าถ้าเขาให้เครื่องศิลาโบราณ
อย่างอันสมัยเดียวกัน เป็นของแลกเปลี่ยนอย่าให้ของในพิพิธ
ภัณฑสถานฯ ขาดไป ข้าพเจ้าจะกราบทูลขอพระบรมราชานุญาต
คืนให้ เขาส่งเครื่องศิลาเป็นเทวรูปต่างๆ หลายรูปเข้าไปแลก
จึงได้ภาพรามเกียรตินั้นไป เสด็จเป็นตอนสำคัญ พอได้ไปตั้ง
ที่สถานพระพรหม ก็ได้เรื่องติดต่อกับตอนที่เขายังสงสัยไม่
รู้ว่าอะไรจะเข้าลำดับอย่างไร เมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปชะวา
เขาได้เชิญเสด็จไปทอดพระเนตรและกราบทูลดังกล่าวนั้น ข้า
งั้นนำมณฑลพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ มีมณฑลขนาดย่อมลงมาเรียงกันอยู่
๓ มณฑลอีกแถวหนึ่ง ตั้งรูปพาหนะของพระเป็นเจ้า คือโคนนตรี

พระยาครุฑ และพระยาหงส์ไว้เป็นประธาน (สูญเสียแล้วบ้าง ยังเหลือแต่รูปโค) ปลายแถวมณฑปเทพาหะนั้นมีมณฑปน้อยอีกข้างละหลัง ว่าเต็มตึกรูปพระอาทิตย์หลังหนึ่ง พระจันทร์หลังหนึ่ง รัฐบาลพยายามปฏิสังขรณ์หลังข้างใต้ให้คืนดีอย่างเดิมได้หลังหนึ่งน่าชมมาก มณฑปที่พรรณนามา ๘ หลังสร้างไว้ในลานชั้นบน มีกำแพงล้อมรอบ นอกกำแพงพันทัดต่ำลงมีมณฑปเล็กๆ เป็นบริวาร สร้างเรียงกันเป็น ๓ แถวรอบทั้ง ๔ ด้าน เป็นจำนวนมณฑปทั้งสิ้นเกือบ ๒๐๐ หลัง แต่ว่าถูกแผ่นดินไหวพังทะลายมากบ้างน้อยบ้างทั้งนั้น มณฑปสำคัญชั้นบนเป็นแต่หลักค้ำฟ้า ส่วนมณฑปบริวารรอบกำแพงนั้น เห็นจะถูกพวกชะว้างเมื่อเขารดเป็นอิสลามแล้ว รือเอาศิลาไปใช้เสียอีกหาหนี่งด้วย ขี้เหล็กแต่เพียงเชิงผนังเท่านั้น ข้าพเจ้าถามศาสตราจารย์คลีเลนเฟล ว่ามีใครได้เคยคิดวินิจฉัยบ้างหรือเปล่าว่าเป็นเพราะเหตุใดจึงสร้างมณฑปบริวารไว้รอบกำแพงพรมานันท์มากดีร้อย แก่ตอบว่าคิดเห็นกันเป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งว่ามณฑปที่สำคัญเป็นของพระเจ้าแผ่นดินสร้าง ส่วนมณฑปบริวารพระญาติและราชบริพารสร้างโดยเสด็จ อีกอย่างหนึ่งว่าเทวสถานย่อมสร้างเป็นเทพลัสมณฑปใหญ่ๆ ข้างในเป็นพลีของมหานครราชธานี ส่วนมณฑปบริวารพวกเมืองชนเข้ามาสร้าง เป็นเครื่องหมายพลีของเมืองนั้นๆ ประเพณีอย่างหลังในเกาะบาลียังมีปรากฏอยู่ ข้าพเจ้าว่ามีประเพณีโบราณในประเทศสยามอีกอย่างหนึ่ง เมื่อสกุลใดตั้งมั่นคงแล้ว

ย่อมสร้างวัดสำหรับสกุลไว้เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของสมาชิกในสกุล
 ที่บรรจุนี้มักสร้างเป็นรูปสถูปที่เรียกกันว่า “พระเจดีย์” แกว่า
 ในชะวักได้พบที่บรรจุอัฐิธาตุของพระกัมมี ของคฤหัสถ์กัมมี แต่
 ที่มณฑปบริวารณพรหมานันท์ยังหาได้ลองขุดชั้นสุตม์ไม่ การ
 ที่เข้าไปดูเทวสถานพรหมานันท์ ก็ต้องเสียค่าธรรมเนียมคนละ ๕๐
 เซนต์ อย่างเดียวกับที่บวรพุทโธ แต่เห็นจะมีคนไปดูไม่มากหรือ
 อยู่ดูไม่นานเหมือนที่บวรพุทโธ จึงไม่มีไฮเตล ถึงกระนั้นว่า
 สำหรับพวกเราที่สนุกเพลิดเพลินมาก เสียแต่แดดอยู่ข้างร้อนจัด
 เทียวดูเทวสถานอยู่กว่าชั่วโมง แล้วจึงขึ้นรถต่อไปถึงเมือง
 โซโลเวลาเที่ยงวัน ไปพักที่ไฮเตลสะอาดเลย ซึ่งสมเด็จพระพุทธ
 เจ้าหลวงเคยเสด็จประทับ มีขุนนางชาวเป็นผู้ใหญ่แต่งตัว
 เต็มยศนั่งอยู่ที่เฉลียงหน้าไฮเตลคนหนึ่ง พอเราลงจากรถ พวกคน
 ไฮเตลวิ่งมาถามว่าเป็นไทยหรือมิใช่ พอบอกว่าใช่ ก็วิ่งไปบอก
 ขุนนางชาวคนนั้น ลูกเขยตรงมาหาข้าพเจ้าด้วยกิริยาข่มขู่จับ
 มือแสดงความยินดี แต่พูดกันไม่เข้าใจ ข้าพเจ้าต้องเรียก
 ฝรั่งนายไฮเตลมาวานให้แปลถาม ได้ความว่าเกษอ ยะโสที่ปุร
 เป็นขุนนางผู้ใหญ่ ตำแหน่งอธิบดีกรมวิ ศสุหนัน พระเจ้ากรุง
 สूरเซตได้ให้มาคอยรับ ด้วยทรงยินดีนักที่ข้าพเจ้าไปเยี่ยมเยือนถึง
 เมืองโซโลอีกครั้งหนึ่ง และแจ้งให้ทราบว่ศสุหนันได้ร่ำสั้วให้
 จักรยนต์หลวงมาให้ข้าพเจ้าใช้ตลอดเวลาที่อยู่ในนครโซโล และ
 ให้ขอเชิญข้าพเจ้ากับลูกหญิงทั้ง ๓ คน เข้าไปในราชวังในค่ำวัน

นั้น เวลา ๒๐.๓๐ น. จะมีการรับรองอย่างเต็มยศติดเครื่องราชอิสริยาภรณ์ แล้วบอกต่อไปว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ แยกมีตำแหน่งอยู่ในราชสำนักอยู่แล้วยังจำข้าพเจ้าได้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันเสด็จไปแกล้งเสด็จ ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ (เบญจมาภรณ์มงกุฎสยาม) ซึ่งติดมานั้น และต่อมาเมื่อทูลกระหม่อมชายเสด็จไป สุธุหนันก็ให้แกลเป็นผู้นำต้อนรับเหมือนกัน เพราะเห็นว่าแกลคุ้นเคยกับเจ้านายไทยมาแต่ก่อน ข้าพเจ้าสั่งให้ไปทูลสุธุหนันว่าข้าพเจ้าขอบพระคุณยิ่งนัก และจะเข้าไปเฝ้าตามเวลากำหนด ส่วนตัวแกลข้าพเจ้าก็ยินดีที่ได้ไปพบอีก เพราะตั้งแต่พบกันครั้งแรกก่อนเวลาล่วงมาถึง ๓๓ ปี คนที่เคยรู้จักน่าจะเหลือน้อยนักหนาแล้ว แกลถามต่อไปว่าข้าพเจ้ามีประสงค์จะให้ (นายชิต) คนรับใช้ที่ไปด้วยได้ดูระบาคด้วยหรือไม่ ตอบว่าถ้าได้ประทานอนุญาตให้เข้าไปดูได้ ข้าพเจ้าก็จะยินดี แกลรับจะให้มีคนมาพาไป แล้วถามถึงเวลาที่ข้าพเจ้าจะไปเที่ยวในตอนบ่าย นัดกันว่า ๑๗ น. แล้วแกลก็กลับไป ข้างฝ่ายเราก็นั่งกลางวันแล้วก็นอนพักตามประเพณี โฮเต็ลสะเลียบยังเก่าคร่ำคร่าอยู่เหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป เจ้าของโฮเต็ลบอกว่ากำลังจะปลูกสร้างแก้ไข ได้ทำโรงที่เลี้ยงอาหารขึ้นใหม่หลังหนึ่ง และกำลังรื้อเรือนคนอยู่จะทำใหม่หลังหนึ่ง แต่ในเมืองโซโลจะทำโฮเต็ลใหญ่เหมือนอย่างเมืองยุกยาไม่ได้ ด้วยมีชาวต่างประเทศไปเที่ยวบ่อย

เวลาบ่าย ๑๓ น. อธิบดีกรมวังเอรถยนต์หลวงมารับ เป็น
รถเก๋งขนาดนั่งได้ ๗ คน มีลายอักษรพระนามสุสุหุณันกับรูป
มงกุฎไว้ข้างเก๋ง ตัวเก๋งนั้นเป็นคนนำทางไปด้วย เสียดย
นักที่พูดเข้าใจกันไม่ได้ มิฉะนั้นก็จะได้ถามได้ความรู้ไม่น้อย
แกพยายามที่จะบอกอธิบายในภาษามลายู พวกเราก็เข้าใจได้
แต่เพียงคำสองคำ แต่ทางที่เก๋งที่วนนั้นแปลกดีมาก คือ
พาเข้าไปดูในบริเวณวังของสุสุหุณันถึงชั้นใน ซึ่งไม่เคยเข้าไป
ดูเมื่อคราวก่อน เห็นจะเป็นเพราะสุสุหุณันได้ตกแต่งซ่อมแซม
ใหม่หมดทั้งวัง ถนนในวังซึ่งแต่ก่อนเป็นแต่ทางเดิน เดียวกันทำ
เป็นถนนให้รถได้ทั่วทั้งวัง จึงให้พาพวกเราเข้าไปดูให้เห็นความ
เจริญซึ่งมันผิดกับแต่ก่อน ราชวังเรียกตามภาษาชาวเมืองว่า
“กราทอน” ทั้งที่เมืองโซโลและเมืองชกยา แต่กราทอนเมือง
โซโลใหญ่กว่าที่เมืองชกยา ตึกกำแพงล้อมรอบและมีประตูเข้า
ออกได้หลายทาง เป็นทางรถบ้าง เป็นแต่ทางสำหรับคนเดินบ้าง
ฝรั่งว่าจำนวนคนอยู่กราทอนต่งหมื่น แต่เห็นจะประมาณมากเกินไป
ตามหนังสือสัญญาที่ทำกับฮอลันดาฯ ขอมให้สุสุหุณันมีอาญา
สิทธิภายในกราทอน จะทำอะไรแม้จนถึงประหารชีวิตคน
ฮอลันดาก็ไม่มีอำนาจที่จะเข้าไปเกี่ยวข้อง แต่ที่เป็นจริงก็ต้อง
ทำแต่ที่รู้ว่าฮอลันดาจะไม่ขัดขวาง แผนผังของกราทอนนั้น ว่า
ตามตาเห็นดูเหมือนจัดเป็น ๓ ชั้น นอกด้านหน้าเป็นท้องสนาม
หญ่ มีพลับพลาสูงที่เสด็จออก ด้านข้างและด้านหลัง เป็น

ที่อยู่ของข้าราชการที่ประจำวัง บ้านอธิบดีกรมวังก็อยู่ในนั้นด้วย
 แก่ได้พาไปถึงหน้าบ้านเรียกลูกหลานให้ออกมาหา แต่พวกเรา
 ไม่ได้ลงจากรถเข้าไปในบ้าน เพราะไม่มีล้ามที่จะผูกกัน ได้
 แตะยัมแย้มและจับมือแสดงไมตรีจิตต์ หันกลางเป็นสถานที่
 สำหรับราชการต่างๆ และตำแหน่งเจ้านายที่ยังไม่ออกวัง หันใน
 ข้างด้านหน้าเป็นราชมณเฑียรสถาน ข้างหลังออกไปเห็นจะเป็น
 เรือนนักสนม แต่สังเกตไม่ได้ว่าจะมีเขตต์ซึ่งให้อยู่แต่ผู้หญิง
 ล้วนหรือไม่ ภายนอกกำแพงกราดอนก็ยังเป็นที่ขานวังออกไป
 อีก เป็นที่คนมีสังกัดในราชสำนักตั้งบ้านเรือนทำนองเดียวกับ
 ที่เราเรียกว่า “ท้ายสนม” มีสวนหลวงกับทั้งพิพิธภัณฑสถาน
 อยู่ที่ขานวังด้วย เมื่อเที่ยวดูในวังแล้วแกพาไปดูสวนหลวงที่ว่า
 จอดรถที่หน้าตึกหลังหนึ่งซึ่งว่าเป็นพิพิธภัณฑสถาน แต่เป็นเวลา
 เย็นเข้าปิดเสียแล้ว เห็นแต่รูปศิลาโบราณที่เอามาจากปราสาทหิน
 ตั้งอยู่ข้างหน้าตึกสองสามองค์ ทั่วๆ ก็มี ตอนนั้นเดินเข้าไป
 ในสวนหลวง พอถึงก็เห็นได้ว่าทำตามความคิดของพวกชะวา
 สมัยใหม่ บางแห่งปลูกต้นไม้ดอก บางแห่งทำเป็นสนามหญ้า
 มีสระน้ำ ภูเขาดิน โรงหนังฉาย โรงเต็นรำ สนามเล่นเทนนิส
 และที่สุดโรงขายเครื่องดื่ม ดูสวนหลวงแล้วก็ไปอันเสร็จดู
 ตอนกราดอน ให้ขับรถไปตามถนนเที่ยวดูเมืองต่อไป เมือง
 โสโธแม้ใหญ่โตกว่าเมืองยกลาก็จริง แต่ถนนหนทางและบ้าน
 เรือนยังเป็นอย่างเก่าอยู่โดยมาก ไม่เจริญเหมือนอย่างเมืองยกลา

เที่ยวแล้วกลับมาถึงโฮเต็ลเวลาราว ๑๕ น. มีเวลาพักผ่อนอาบน้ำ และกินอาหารเย็น แล้วก็แต่งตัวเตรียมเข้านั่ง แต่งเครื่องพลเรือนสำหรับเวลาค่ำ ตัดคาราและสวมสายสร้อยเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี กับดารา และสายสะพายเครื่องราชอิสริยาภรณ์ราชสีห์หิเทอแลนด์ ซึ่งสมเด็จพระราชินีกรุงฮอแลนด์ พระราชทานข้าพเจ้าเมื่อไปยุโรป การที่แต่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์นมเืองขอบกล สุธุหนันตรัสสั่งให้อธิบดีกรมวังมาบอกข้าพเจ้าในตอนบ่าย ว่าขอให้สวมสายสะพายราชสีห์หิเทอแลนด์ ในค่ำวันนั้น ด้วยในขณะมีแต่ของสุธุหนันกับของข้าพเจ้า ๒ สายเท่านั้น แต่ส่วนพระองค์เองจะทรงเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม ที่สุธุหนันเอาพระทัยใส่มากในเรื่องเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เป็นเรื่องที่รู้กันมาแต่ครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป ดูเหมือนเครื่องราชอิสริยาภรณ์มีอย่างในโลก สุธุหนันจะทราบหมด ชะรอยจะมีใครได้เห็นหนังสือพิมพ์ฮอแลนด์แล้ว ทูลให้ทราบ ว่าดูเหมือนข้าพเจ้าได้เครื่องราชอิสริยาภรณ์ราชสีห์หิเทอแลนด์ชั้นสูงสุด จึงสั่งมาให้แต่ง ทำนองพิศุจน์ว่า จะจริงหรือไม่

ถึงเวลา ๒๐.๓๐ น. อธิบดีกรมวังพาเราเทียมม้าเทศคู่มารับ ๒ หลัง เป็นรถถังอย่างเต็มยศสมัยเก่า ดูเหมือนจะได้เคยรับสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงด้วยรถนี้ มีพนักงานคุมรถมารับ นายชิตคนรับใช้ด้วยอีกหลังหนึ่ง ข้าพเจ้ากับหญิงพูนขนรถหน้า

หญิงพิลัยกับหญิงเหลือและอธิบตีกรรมวังขึ้นรถหลังพากันเข้าไป
 ในวัง ไปจอดรถที่หน้าโรงรับแขก มีลูกยาเซอองค์ใหญ่ของ
 สุธุหนันกับเจ้ามังกุณโคร (คล้ายอย่างเป็นครมพระราชวังบวร)
 กับพวกขุนนางฮอลันดาซึ่งกำกับเมืองโซโล พร้อมด้วยภรรยา
 คอยรับอยู่ที่นั่น ลงจากรถแล้วต้องรออยู่ครู่หนึ่งจนเคาเนอ
 (ผู้แทนรัฐบาลฮอลันดา) กับภรรยามาถึง จึงพร้อมกันเดินเป็น
 กระบวนเข้าไปข้างใน ประเพณีในราชสำนักเมืองโซโลและเมือง
 ยกยา มีแปลกกับที่อื่นอย่างหนึ่ง ที่ถือว่าการจูบแขน (อย่าง
 ฝรั่งเศสชายจูบหญิง) เป็นการเคารพ แต่ผู้น้อยต้องให้แขนจูบ
 ผู้ใหญ่ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปถึงเมืองยกยา
 เป็นครั้งแรก ไม่มีใครกราบทูลให้ทรงทราบประเพณีนั้น เมื่อ
 เสด็จเข้าไปถึงในวัง สุลต่านตรงเข้าถวายแขนทรงจมนอยู่ครู่หนึ่ง
 ตรัสเล่าที่หลังว่า “ไม่เข้าใจว่าทำไมจึงเกณฑ์ให้เราเป็นผู้หญิง”
 แต่ทรงพระราชดำริว่าคงเป็นธรรมเนียมของเขา ก็ยกพระกร
 เข้าสอดขอมให้อู้งขึ้นไปถึงที่ประทับ โดยปกติเวลาออกงาน
 เคาเนอผู้แทนรัฐบาลฮอลันดาจูงสุลต่าน เพราะสมมตศักดิ์ว่า
 เป็นน้องรองสุลต่าน คนอื่นแม้ที่สุดจนรัชทายาทต้องให้แขน
 จูบเคาเนอ วันนักราชบุตรของสุสุหนันให้แขนจูบภรรยาของ
 เคาเนอ ตัวเคาเนอเป็นแต่เดินเคียงภรรยาไป จะเป็นด้วย
 เปลี่ยนประเพณีเดิมหรืออย่างไรหาทราบไม่ ส่วนพวกข้าพเจ้า
 ไม่มีศักดิ์ในทางการเมือง ต้องเดินรองลงมาและไม่มีใครจูบ

เข้าไปถึงท้องพระโรงซึ่งชะวาเรียกว่า บันตะโป (มณฑป) สุตุหนัน
ลงมาคอยรับอยู่ที่ชั้นลด เมื่อเห็นข้าพเจ้า ดูทรงยินดีมาก จับมือ
แล้วลูบหลังราวกับจะกลอด ตรีศปราชัยหลายคำแต่ไม่เข้าใจกัน
เมื่อพวกที่ได้รับเชิญเรียงตัวกันเข้าไปจับหัตถ์สุตุหนันแล้ว เดิน
ตามเรียงตัวกันไปที่ระตูรราชอาณาจักรและเจ้านายผู้ใหญ่ ซึ่งยืนรับ
อยู่เป็นแถวทางเบื้องซ้ายที่ประทับ จับหัตถ์เรียงองค์เรื่อยไป
จนตลอดแถว (สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เคยตรัสเรียกว่าจับมือ
อย่างรับบาตร) ส่วนระตูนั้นเคาเนอรับเป็นล่าม ได้พูดจาปราศรัย
กับข้าพเจ้าบ้าง แต่ส่วนเจ้านายผู้ใหญ่มีราชธิดาที่เกิดด้วยพระ
องค์หนึ่ง นอกนั้นเป็นน้องนางเธอบ้าง ราชสนิสาบ้าง ประมาณ
สัก ๑๐ องค์ ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ตรัสทักทาย (แต่ไม่เข้าใจก็ไม่รู้ว่า
จะตอบอย่างไร) ที่เป็นชนสาวกเป็นแต่ยิ้มแย้มแสดงไมตรีจิตต์
เฝ้าเจ้านายผู้ใหญ่แล้วเดินตามกันไปจับหัตถ์เจ้านายผู้ชายซึ่งตั้ง
แถวอยู่ข้างฝ่ายขวา เป็นน้องเธอสองสามองค์ มีลูกเธอชน
หนุ่มเพิ่มขึ้นใหม่หลายองค์ รวมด้วยกันสัก ๑๕ องค์ เมื่อเสร็จ
พิธีจับหัตถ์แล้ว ไปนั่งเฝ้าตามทมิฬการค้าซื้อบดบอไว้แถวด้านใน
แถวที่ประทับของสุตุหนันอยู่กลาง ข้าพเจ้านั่งข้างขวา เคาเนอ
นั่งข้างซ้าย ต่อข้าพเจ้าไปท่านรัฐมนตรีที่มาจากเมืองบะเตเวีย
แล้วถึงภรรยาเคาเนอและเจ้าหญิงของเรา นั่งสลับกับเจ้านาย
ผู้ชายและขุนนางฮอลันดาชนผู้ใหญ่ ข้างซ้ายสุตุหนันต่อเคาเนอ
ไปถึงระตูรราชอาณาจักรกับเจ้าหญิงราชธิดาและเจ้าหญิงองค์อื่น นั่ง

เรียงกันไปตลอดแถว มีเก้าอี้ตั้งด้านข้างต่อออกไปข้างหน้าอีก
 ด้านละ ๒ แถว สำหรับเจ้านายชั้นเล็กกับขุนนางฝรั่งชั้นรอง
 ลงมานั่งด้วยกันกับภรรยา ข้างหลังที่ประทับของสุสุหนั้นมีนาง
 พนักงานเชิญเครื่องและคอยรับใช้ แต่งตัวนุ่งจีบคาดผ้าห่มเพียง
 รักแร้ และมีแพรแถบสีเหลืองขลิบแถบทองคล้องคอเป็นเครื่อง
 หมายว่าเป็นพนักงาน นั่งอยู่กับพื้นเป็นหมู่ ที่ชนลดข้างด้าน
 หน้ามีขุนนางผู้ใหญ่แต่งเต็มยศนั่งเก้าอี้เข้าข้างละ ๒ แถว ที่ศาลา
 หน้าบันตะโปมีทหารรักษาคู่ กับแตรวงสี่ประจำกรมตั้งแถว
 เป็นกองเกียรติยศ ใกล้เข้ามาพวกพิณพาทย์กับคนร้องอยู่ข้างหนึ่ง
 พวกเครื่องมโหรีอย่างฝรั่งอยู่ข้างหนึ่ง ในลานศาลายังมีพวกข้าราชการ
 ชั้นต่ำแต่งตัวใส่หมวกโกดุก นุ่งผ้าทวมทาม เหน็บกฤษทับ
 กางเกงไม้ใส่เสื้อ เป็นแต่มีแพรแถบเครื่องหมายตำแหน่งคล้อง
 คอ นั่งรายกันไปทุกด้านอีกหลายสิบคน การรับแขกเมืองบันดา
 ศักดิ์สูง เห็นจะจัดอย่างนี้เป็นประเพณีมาแต่โบราณ เมื่อครั้ง
 รับสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็จัดอย่างนี้ทั้ง ๒ ครั้ง แต่ครั้ง
 สืบเกิดดูเห็นแปลกตากว่าแต่ก่อนบางอย่าง เป็นต้นว่าผู้คนที่
 เข้าเฝ้าของสุสุหนั้น ทั้งนางพนักงานและพวกกรมวัง จำนวน
 น้อยลงกว่าที่เคยเห็นแต่ก่อน แม้นาง “กุจี” ค่อม ซึ่งเคยมี
 ตั้ง ๔ และ ๕ คนก็เหลือแต่คนเดียว ขันที่ตกแต่งเป็นผู้หญิง
 ก็ไม่มีเหมือนแต่ก่อน เห็นจะเป็นด้วยความผิดเคืองที่เกิดขึ้น
 ในโลก ได้ยินว่าสุสุหนั้นถูกลดเงินประจำปีที่เคยได้ลงถึงครึ่งหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่งประเพณีผู้ชายไว้ผมมวย คนชั้นหนุ่มก็เลิกหมดตั้ง
แต่เจ้าตลอดจนราษฎรพลเมือง ดูเหมือนจะยังไว้ผมมวยอยู่แต่
คนอายุตั้งแต่ ๕๐ ปีขึ้นไป แต่ก็ได้ดูก็เห็นดีขึ้น ด้วยเจ้านาย
ชะวามักได้รับยศเป็นนายทหารฮอลันดา เวลาทำงานบางครั้ง
ก็แต่งอย่างชะวา บางคราวก็แต่งอย่างฝรั่ง เคยเห็นแต่งอย่าง
ฝรั่งเมื่อครั้งไปตามเสด็จ เห็นต้องเอาผ้าโพกผมเสียชั้นหนึ่งก่อน
แล้วจึงใส่หมวก ต้องใช้หมวกใหญ่เกินขนาดดูน่าเกลียด เลิก
ผมมวยเสียดีกว่า การแต่งองค์เจ้านาย แม้แต่งอย่างชะวา
เดิวนั้นก็ผิดกับแต่ก่อน แต่ก่อนนั้นแต่ละองค์มีผัดพัดรัดเหมือน
อย่างเจ้าโศกนั้ดของเรา และกันคิ้วจับเขม่าทั้งหัวและหว่าด
ดูน่าขำ เดิวนั้นพัดรัดแต่พอเป็นนวมและไม่จับเขม่าเหมือน
แต่ก่อน ส่วนขุนนางนั้น แม้จนอรรคมหาเสนาบดี แต่ก่อน
ต้องกลานขนบันไดทองพระโรงไปนั่งเฝ้าอยู่กับพื้น ด้วยมี
ธรรมเนียมห้ามมิให้อาณาเทียบบนพื้นทองพระโรง เดิวนั้น
ยอมให้ขุนนางนั่งเก้าอี้พื้นลวดชั้นล่างในทองพระโรงฝ่ายละ ๒ แถว
แต่ยังห้ามมิให้ใส่ถุงน่องรองเท้าบนทองพระโรงทั้งเจ้านายและขุน
นาง เว้นแต่สุสุหุ้้นกับพระบุตรเท่านั้น ที่เห็นแปลกตาอีกอย่างหนึ่ง
นั้น แต่ก่อนเจ้านายและขุนนางชะวานอกจากสุสุหุ้้น น้อยตัว
ที่เดียวที่จะมีเครื่องอิสริยาภรณ์ติด ไปคราวนี้เห็นไม่เลือกว่า
ใครต่อใคร ทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ในราชสำนักของสุสุหุ้้น ติด
เครื่องอิสริยาภรณ์ทุกคน เห็นจะเป็นของสุสุหุ้้นคิดทำขึ้นใหม่

สุตุนันวันนั้ทรงญาจับ นลององค์สี่ดำปักทอง โปก
 เสียร มีเข็มกลัดเพชรติดข้างหน้าผ้าโพก ที่นลององค์ติดตรา
 เครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่าง ๆ นับไม่ถ้วน ทรงเครื่องราชอิสริยา
 ภรณ์มงกุฎสยาม อย่างมณฑนาภรณ์ประดับเพชร คล้องพระศอ
 สวมสายสะพายประธมาภรณ์ช้างเผือก ระตูทรงสายสะพายประธม
 จุลจอมเกล้าที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน
 พระราชทาน สุตุนันให้ราชบุตรองค์หนึ่งซึ่งเป็นปะเร็น (เหมือน
 อย่างต่างกรมของไทยเรา) ชื่อ บุรโพนคโรเป็นล่าม ด้วยได้เคย
 ไปเรียนในยุโรป พูดภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศสได้หลายภาษา
 เริ่มตรัสด้วยซ้ำให้ข้าพเจ้าดูเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามประ
 ดับเพชรที่คล้องพระศอ ตรัสว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้
 พระราชทานสายสะพายมงกุฎสยามไว้ก่อน แล้วพระเจ้าอยู่หัวใน
 รัชกาลปัจจุบันพระราชทานมหาประธมาภรณ์ช้างเผือกอันมีศักดิ์
 สูงขึ้น วันนั้นจึงทรงสายสะพายช้างเผือก ถึงกระนั้นเพราะยัง
 รักและคิดถึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไม่หาย ไม่อยากจะทิ้ง
 เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่พระราชทานไว้ จึงได้ให้ทำดวงมณฑนา
 ภรณ์ขึ้นสำหรับคล้องพระศอแทนสายสะพาย แล้วถามความ
 ข้อนั้นอันเนื่องด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงต่อไป เป็นต้นว่า
 เมื่อเสด็จสวรรคตนั้นพระชนษาได้เท่าใด ตลอดจนถึงพระราชวัง
 บางปิ่นที่เคยตรัสเล่าให้ฟังว่ายังด้อยหรือ สักเกตดูยังรักใคร่
 นับถือจริงๆ ถึงสั่งให้นางพนักงานไปเชิญพระบรมรูปฉายาลักษณ์

กับพระรูปสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ที่พระราชทาน
ไว้มาอวดพวกขุนนางฮอลันดา คำที่ตรัสได้ยินแต่ว่า “ไบกั” ๆ
แปลว่าดี แล้วถามถึงพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ต่อไป
ส่วนตัวข้าพเจ้านั้นถามว่าเดี๋ยวนี้อายุได้เท่าใด และบอกว่าพระ
องค์เองชนมายุได้ ๙๐ ปีแล้ว จำได้ว่าข้าพเจ้าเคยเป็นเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ให้ไปเฝ้ารูปของข้าพเจ้ามาให้พวกฝรั่งดู
บอกว่าชอบกันมานานแล้ว แล้วถามต่อไปถึงเจ้านายไทยที่ได้
เคยเสด็จไปถึงเมืองโซโล ยังจำพระนามได้ทุกพระองค์

กระบวนเลี้ยงแขกเมือง ยังเหมือนกับแต่ก่อนไม่เปลี่ยน
แปลงอย่างไร แรกแขกเข้าไปถึง แตรวงบรรเลงเพลงหนึ่ง
แล้วมโหรีเครื่องสายบรรเลงอีกเพลงหนึ่ง ขณะบรรเลงดนตรีนั้น
พวกมหาดเล็กแต่งตัวอย่างฝรั่งเดินตามกันมาเป็นแถว เทียบแรก
เอาโต๊ะกลมขนาดเล็กย้อมมาตั้งตรงหน้าแขกเมืองคนละตัว เทียบ
ที่ ๒ เอาเครื่องสับหมั้วมาวางบนโต๊ะ เทียบที่ ๓ เอาถ้วยแก้ว
มาตั้งแล้วเอาเครื่องคั้นมารินให้ เทียบที่ ๔ เอาไอศกรีมกับขนม
ต่าง ๆ มาเลี้ยง พอมโหรีเครื่องสายจบเพลง พิณพาทย์ก็เริ่ม
ทำประสานเสียงกับคนขับร้อง ไพเราะน่าฟัง ขณะนั้นนางระบำ
“บะตูโย” ๑๐ คนก็เดินตามกันเป็นแถวออกมาจากข้างใน เดิน
นำกรายออกมาช้า ๆ ตามจังหวะพิณพาทย์ มีนางพนักงานที่เป็น
ครูผู้กำกับ ๔ คนคลานนำและตามมาด้วย เมื่อมาถึงตรงหน้าทาง
นางระบำลงนั่งเรียงกันเป็น ๒ แถว ถวายบังคมแล้วลุกขึ้นนำ

ตามกระบวนต่อไป ระบุว่าชาวที่เคยเห็นมาแต่ก่อนมี ๒ อย่าง เรียกว่า “สะเรมปี” รำ ๔ คนอย่างหนึ่ง “บะคุโย” รำ ๖ คนหรือ ๑๐ คนอย่างหนึ่ง เมื่อรับเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่เมือง ยกยามีระบำอย่างสะเรมปี ที่เมืองโซโลมีระบำอย่างบะคุโยเช่น เดียวกับครน หลึงเหลือชอบดูเพื่อนรำมาแต่ไร ๆ เธอว่า ชาวราจำงหะซังกว่าและรำหย่อนตัวกว่าไทย แต่ถึงมานำดูไป อย่างหนึ่ง เห็นได้ชัดว่าตำราของชาวกับของไทยได้มาแต่ ครุเดิมอันเดียวกัน ถ้าว่าตามตาข้าพเจ้าสังเกตดู เห็นว่านาง ระบำวันรำงามสู้เมื่อเห็นคราวก่อนไม่ได้ เห็นจะเป็นเพราะครุ ที่เป็นคนชนสมัยเก่าล้มตายหมดตัวไป พวกนางรำก็ได้เป็นครุ ชื่นแทนเป็นคนสมัยใหม่ ได้เห็นกระบวนเพื่อนรำของต่างประเทศ ในหนังสือฉบับเป็นต้น ความนิยมก็ผันแปรไป ไม่ชมมักชมขึ้น จะรักษาแบบโบราณเหมือนอย่างครุชั้ก่อน ถ้าว่าโดยย่อ มัน ก็เป็นทำนองเดียวกับในเมืองไทยนั่นเอง

ว่าถึงประเพณีที่นางรำบำเรอในเวลารับแขก ถ้าใครสัง เกตในหนังสือรามเกียรติ์ จะเห็นได้ว่าเป็นประเพณีในอินเดีย มาแต่ดึกดำบรรพ์ เช่นเวลาทศกัณฐ์รับพญายักษ์ที่ไปจากต่าง เมือง เวลาเมื่อเสวยด้วยกันนั้นย่อมมีนางรำบำเรอด้วย ประเพณี นั้นยังมีสืบมาในอินเดีย จนข้าพเจ้าได้เคยเห็นเองครั้งกลับจาก ยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ผ่านมาในอินเดีย เมื่อถึงเมืองพาราณสี มหาราชเจ้าเมืองรับอย่างเต็มยศทวงรามนคร ตั้งเกาอี้ให้หนึ่งเรียง

เป็นแถวในท้องพระโรงเหมือนอย่างในเมืองโซโล (แต่การเลี้ยงอาหาร เขาหาส่งมาเลี้ยงที่เราอยู่ ไม่เลี้ยงที่ในวัง เพราะธรรมเนียมฮินดูห้ามมิให้กินร่วมกับคนชาติอื่น) เมื่อสนทนาปราศรัยกันอยู่นั้น มีนาง “นัจจะ” ออกมาพ้อนรำเข้ากับเพลงพิณพาทย์ให้เราดูด้วย พวกชะวากได้ประเพณีนางรำมาจากอินเดียตั้งแต่ก่อนเข้ารีตถือศาสนาอิสลาม แม้ตามคตินิโศลามห้ามมิให้ผู้หญิงออกหน้า พวกชะวากยังนิยมในการรับแขกตามแบบเดิม จึงยังรักษาประเพณีนางรำมาเรอไว้จนบัดนี้ เหมือนกับการอื่นยังมีอีกหลายอย่าง ซึ่งพวกชะวาไม่ทำตามคตินิโศลาม

ที่จริง พวกเราอยากจะดูกระบวนการของชะวาแต่ต้นจนจบ แต่สุสุหุณนั้นเกรงแขกจะเบื่อ เพราะเพลงรำของชะวาใช้เวลาถึงเกือบชั่วโมงจึงหมด พอเราได้สักครู่หนึ่งก็ตรัสชวนให้ไปเที่ยวดูราชมณเฑียร ให้ราชธิดากับพวกน้อง ๆ นำแขกผู้หญิงให้พวกราชบุตรนำแขกผู้ชาย แต่ก็ได้เดินคละกำกันไป เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ ก็ได้ทอดพระเนตรที่วราชมณเฑียร แต่ในเวลานั้นยังเป็นของเก่าซึ่งสร้างมาช้านาน เคยวนสุสุหุณให้ซ่อมแปลงที่วราชมณเฑียร ดูเหมือนจะรื้อทำใหม่มาก แต่ทำตามแผนผังและเป็นเช่นเดิยวอย่างเดิม ตกแต่งประดับประดาสะอาดสวยงามกว่าราชมณเฑียรเก่ามาก ปลาดอยู่ที่ไม่ปกปิดนักสนมกรมในที่พากันขึ้นไปดูแขกเมืองอยู่ในราชมณเฑียรเป็นอันมาก นั่งกันอยู่เป็นหมู่ที่ตักหนัก หลังค่อท้อง

พระโอรส ที่ตั้งวงเล่นไฟ (อย่างเดียวกับไฟที่ไทยเล่น) กันก็
 หลายวง เมื่อแขกเมืองเดินผ่านไปก็ไม่หลบเลี่ยง มีขุนนาง
 ฝรั่งบางคนรู้จักเข้าไปทักทายก็พูดด้วย เป็นอย่างนั้นมาแต่ครั้ง
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป แต่ครั้งนั้นเป็นแต่หนึ่งคู่กัน
 อยู่เกลื่อนกลาด ฟังเห็นเล่นไฟกันในคราวนี้ เมื่อเที่ยวเดิน
 ชมตำนกและสวนตลอดแล้ว ก็กลับมานั่งดูนางรำระดูโยต่อ
 ไปจนจบเพลง ลงนั่งเรียงแถวถวายบังคมเหมือนอย่างเมื่อก่อน
 จะรำ นางครูผู้นำประนมมือทูลฉลอง (ว่ากระไรไม่เข้าใจ เห็น
 จะว่าได้ว่าถวายหมุดกระบวนระดูโย) แล้วพากันนาดกรายกลับ
 เข้าข้างใน เป็นกระบวนตามจังหวะพิณพาทย์เหมือนเมื่อออกมา
 ดูระดูโยแล้วสุสุหนัน ประทานพระรูปฉายาลักษณ์ถ่ายด้วยกันกับ
 ระดูและราชฑิตรูปหนึ่ง ใ้สักรอบเงินจำหลักลายลงยาและมี
 ขาหยั่งเงินสำหรับตั้ง แก้วข้าพเจ้าเป็นที่ระลึกแล้ว เป็นเสร็จการ
 รับรอง แต่เมื่อก่อนกลับยังมีพิธีเลิงานต่อไปอีกหน่อย คือพวก
 มหาดเล็กเดินแถวเข้ามาเก็บถ้วยเครื่องดื่มไปเที่ยวหนึ่ง แล้วมา
 เก็บที่ใ้สักรับกลับเที่ยวหนึ่ง และที่สุดกลับมายกโต๊ะตัวเล็ก ๆ
 กลับไปอีกเที่ยวหนึ่ง ต้องนั่งรอกันอยู่จนพ้นทิวังอย่างเดิมแล้ว
 สุสุหนันจึงลุกขึ้นดำเนินไปคอยส่งอยู่ตรงที่เคยรับ พวกแขกก็ไป
 จับหัตถ์ทูลลาระดูและเจ้านายผู้หญิงจนตลอดแถว แล้วจึงไป
 ทูลลาสุสุหนัน เมื่อข้าพเจ้าเข้าไปทูลลาทรงแสดงพระอัชฌาศัย
 ไมตรีเป็นอย่างดีสนิทกับผู้อื่น แต่ตรัสว่ากระไรไม่เข้าใจ แล้ว

ไปจับหัดถ้ำเจ้านายของค้ายายที่มาตั้งแถวคอยรับลาอยู่ที่ริมทางข้าง
บันตะโป ครั้นออกมาถึงศาลารับแขก ลาวพวกฝรั่งอีกครั้งหนึ่ง
แล้วจึงกลับมาถึงโฮเต็ลเวลา ๒๓.๐๐ น.

วันพุธที่ ๒๗ มิถุนายน

วันนี้จะกลับไปเมืองบันตุง กำหนดรถไฟด่วนที่เดินใน
ระหว่างเมืองสุรไพบากับเมืองบันตุง จะมาถึงเมืองโฮเต็ลเวลาเช้า
๘.๔๐ น. เมื่อใกล้จะถึง ๘ น. ประเณร้นปรุโพนคโร ราชบุตรของ
สุสุหนันที่เคยเป็นล่ามนั้น แต่งตัวเป็นนายทหารม้าอย่างฝรั่ง
มาหาที่โฮเต็ล ว่าเชิญกระแสนับสั่งของสุสุหนัน เขียนลงแผ่น
กระดาษมาขออนุญาตอ่านให้ฟังว่าสุสุหนันทรงรู้สึกขอบใจจริง ๆ
ที่ข้าพเจ้าอุตส่าห์มาเยี่ยม และทรงยินดีที่ได้พบกับข้าพเจ้าอีก
ครั้งหนึ่ง ด้วยสุสุหนันมีความรักใคร่นับถือพระราชวงศ์สยาม
มาก ขออำนาจพรถวายแด่พระเจ้าแผ่นดิน กับทั้งพระราชวงศ์
สยามรวมทั้งตัวข้าพเจ้ากับลูกทุกคน ให้มีความสุขเป็นนิตย์
เทอญ กับให้ประเณร้นนำเข็มกลัดกรอบทองจำหลัก กลางลงยา
เป็นรูปสุสุหนันมาให้แก่ลูกหญิงทั้ง ๓ คน ขอให้รับไว้เป็นที่
ระลึกด้วย เมื่อเจ้าหญิงรับเข็มกลัดของประทานและสั่งให้ทูล
ขอบพระคุณสุสุหนันแล้ว ข้าพเจ้าจึงสั่งให้ประเณร้นนำความไปทูล
ว่าข้าพเจ้ามีความยินดีนักที่ได้มีโอกาสมาเฝ้าสุสุหนันอีกครั้งหนึ่ง
และเห็นว่าทรงรับรองด้วยทรงพระเมตตาข้าพเจ้าเป็นอย่างพิเศษ

พอใจเป็นอย่างยิ่ง แต่ความยินดีของข้าพเจ้าในอย่างอื่น ไม่เท่าเท่ากับได้เห็นสุสุหนันทรงเป็นสุขสบาย และมีเจ้านายรุ่นใหม่ซึ่งได้เล่าเรียนตามสมัยเป็นกำลังให้ทรงใช้สอยมากขึ้น ข้าพเจ้าขอถวายพรทั้งสุสุหนันและราชวงศ์กรุงสุเรเขตต์ ให้ทรงเจริญเป็นนิกาล เทอญ ประเณ็นบอกต่อไปว่าสุสุหนันตรัสสั่งให้ทหารแถวไปคอยบรรเลงส่งข้าพเจ้าที่สถานีรถไฟด้วย พอ ๕ น. ท่านยะโสที่ปุระ อธิบดีกรมวังก็เฝ้ารถยนต์มารับ ยังมีเวลาสนทนากันได้อีกบ้าง แยกเอารูปของแกลมาให้ข้าพเจ้ารูปหนึ่ง ฝากถวายทูตกระหม่อมชาขรูปหนึ่ง พอ ๕.๓๐ น. ก็ขึ้นรถไฟไปยังสถานี ประเณ็นก็ตามไปส่งต่างพระองค์ด้วย พอถึงแถวาก็ทำเพลงสรรเสริญบารมี และบรรเลงเพลงอื่นๆต่อไป จนรถไฟมาถึงอำลาก็แล้วขึ้นรถไฟออกจากเมืองโซโลโดยย้อนกลับมาตามทางเดิม

เรื่องพงศาวดารของเมืองโซโลและ เมืองยกลาทั้ง ๒ นี้เกี่ยวข้องกับขอบกล เดิมพวกชาวอินเดียนได้มีอำนาจปกครองเกาะชวาหลายร้อยปี ในสมัยเมื่อสร้างพระเจ้าชัยวรมันพุทธโธและเทวสถานต่างๆ นั้น ตอนหลังตั้งราชธานีอยู่ข้างตะวันออกเรียกนามอาณาเขตต์ว่า มัตตะปะหิต ราชวงศ์ที่ปกครองอาณาเขตต์มัตตะปะหิตถือพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ สืบกันมาจนราว พ.ศ. ๒๐๐๐ ถึงตอนนั้นพวกชะวาพากันไปเข้ารับถือศาสนาอิสลามเสียโดยมาก ไม่ช้าพวกถือศาสนาอิสลามก็เนรเทศราชวงศ์เดิมแล้วมาตั้งราชธานีใหม่ที่ตอนกลางเกาะชวา เรียกนามอาณาเขตต์

ว่า “มะตารัม” ถึงสมัยนี้ฝรั่งฮอลันดาเริ่มมามีอำนาจในเกาะชวา ต่อมาถึงราว พ.ศ. ๒๒๕๐ ปี พวกราชวงศ์มะตารัมเกิดรบพุ่งกันเอง จนบ้านเมืองเป็นจลาจล ฮอลันดาจึงบังคับให้แบ่งอาณาเขตมะตารัมเสียเป็นสองภาค ภาคหนึ่งเรียกว่าเมืองยกยา เขตต์อีกภาคหนึ่งเรียกว่า สุรเขตต์ (คือเมืองโสโล) ให้เจ้าที่วิวาทกัน แยกกันครององค์ละอาณาเขตต์ ให้ผู้ครองอาณาเขตต์ยกยาเป็นสุลต่าน (แปลว่า ราชริราช ตามคติอิสลาม) ให้ผู้ครองอาณาเขตต์สุระเป็น สุลหุนัน (แปลว่า ราชริราช ตามคติชวา) แต่ยังไม่เรียบร้อยกันได้ ด้วยมีเจ้าพวกข้างสุรเขตต์องค์หนึ่งอยากจะมีอาณาเขตต์บ้าง ตั้งเป็นอิสระ สุลหุนันปราบไม่ลง ฮอลันดาจึงแนะนำให้ตั้งเป็นอย่างเจ้าประเทศราช เรียกว่ามังกุณโคร ได้ช่วยในอาณาเขตต์ส่วนหนึ่ง และให้เชื่องสัวได้เป็นตำแหน่งนั้นสืบกันไป แต่ให้ตัวอยู่ในเมืองโสโล (คล้ายกับกรมพระราชวังบวรของไทยเรา เป็นแต่ไม่มีสิทธิที่จะได้รับราชสมบัติ) ต่อมาเมื่อเมืองชวาทกอยู่ในอำนาจอังกฤษ คราวหนึ่งเกิดเหตุเจ้านายเป็นอริกันเช่นนั้นในอาณาเขตต์ยกยา อังกฤษก็เอนแบบเช่นที่เมืองโสโลไปจัดที่เมืองยกยา ตั้งเจ้าองค์หนึ่งเป็น ปักกูละตัม เหมือนกันกับมังกุณโครที่เมืองโสโล เมืองโสโลกับเมืองยกยาจึงเหมือนมีเจ้าปกครองเมืองละ ๒ องค์มาจนทุกวันนี้ เป็นประโยชน์แก่ฝรั่งจึงไม่เปลี่ยนแปลง เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชวา เจ้านายวงศ์เมืองยกยากับเมืองโสโลคุยข่งรังเกียจกัน

จะเป็นด้วยเหตุใดหาทราบไม่ แต่เดี๋ยว^๕เชอบพอกันสนิทสนม เพราะ^๕สุสุ^๕หุน^๕น^๕ขอ^๕ราช^๕ธิ^๕ดา^๕ของ^๕สุ^๕ล^๕ต^๕าน^๕อง^๕ค^๕่^๕ก^๕อน^๕มา^๕เป็น^๕ระ^๕ตู^๕อยู่^๕เด^๕ียว^๕ น^๕ แต่^๕น^๕น^๕เจ^๕า^๕นาย^๕ท^๕ง^๕ ๒ เมือง^๕ก็^๕ขอ^๕สุ^๕เ^๕ต^๕ง^๕า^๕น^๕เก^๕ย^๕ว^๕ค^๕อง^๕ก^๕ัน^๕เร^๕อ^๕ย^๕มา^๕ จ^๕ิง^๕กล^๕าย^๕เป็น^๕ส^๕น^๕ิ^๕ท^๕ส^๕น^๕ม^๕ก^๕ัน^๕.

ขากลับจากเมืองโสโลมาเมืองบันดุง ซ้ำทางเดิมที่เล่าแล้ว มาถึงเมืองบันดุงเวลา ๑๘ น. ทูลกระหม่อมชายเสด็จไปรับถึง สถานี พวกกลับไปยังตำหนัก

วันพฤหัสบดีที่ ๒๘ มิถุนายน

วัน^๕น^๕เบ^๕น^๕ว^๕ัน^๕จะ^๕พ^๕ัก^๕ให้^๕ห^๕าย^๕เห^๕น^๕ือ^๕ย^๕ แต่^๕ม^๕ก็^๕จ^๕ิ^๕ร^๕ะ^๕ต^๕อง^๕ไป^๕ร^๕ับ^๕ร^๕ู^๕ป^๕ ฅ^๕า^๕ย^๕าล^๕ก^๕ษ^๕ณ^๕ที่^๕ได้^๕ถ^๕าย^๕ณ^๕ห^๕าง^๕โ^๕บ^๕ค^๕ม^๕เม^๕ื่อ^๕ว^๕ัน^๕ที่^๕ ๒๒ ต^๕่อ^๕ว^๕ัน^๕เก^๕ิด^๕อ^๕าย^๕ุ^๕ร^๕บ^๕ ๖ ร^๕อบ^๕ เพ^๕ื่อ^๕จะ^๕ถ^๕าย^๕เป็น^๕ข^๕อง^๕ส^๕น^๕อง^๕พ^๕ระ^๕ค^๕ุน^๕เจ^๕า^๕น^๕าย^๕ที่^๕บ^๕ัน^๕ด^๕ุง^๕ ก^๕ับ^๕ ท^๕ง^๕ส^๕ห^๕า^๕ต^๕ ค^๕อน^๕บ^๕่า^๕ย^๕น^๕ี^๕ก^๕อ^๕ย^๕า^๕ก^๕ะ^๕ไป^๕ร^๕้าน^๕ข^๕าย^๕ข^๕น^๕ม^๕ ด^๕้วย^๕เห^๕ล^๕ือ^๕อยู่^๕ว^๕ัน^๕ น^๕ี^๕ท^๕ะ^๕ไป^๕ได้^๕ จ^๕ึง^๕ไป^๕ข^๕ว^๕น^๕พ^๕ระ^๕อง^๕ค^๕่^๕ห^๕ึง^๕เล^๕็ก^๕ๆ^๕ เธอ^๕ก^๕ำ^๕ล^๕ัง^๕น^๕ั^๕ง^๕อยู่^๕ด^๕้วย^๕ ก^๕ัน^๕ พ^๕อ^๕อ^๕อก^๕ป^๕าก^๕เธอ^๕ก็^๕ท^๕ร^๕ง^๕พ^๕ระ^๕ส^๕ร^๕ว^๕ล^๕ก^๕ัน^๕เก^๕ร^๕ย^๕ เพราะ^๕เธอ^๕ป^๕ร^๕า^๕ร^๕ก^๕ ก^๕ัน^๕อยู่^๕เล^๕ว^๕ว่า “วัน^๕น^๕ท^๕เ^๕ด^๕ิจ^๕จะ^๕อ^๕ย^๕า^๕ก^๕เส^๕ว^๕ข^๕น^๕ม^๕” ก็^๕เ^๕ด^๕ม^๕พ^๕ระ^๕ท^๕ัย^๕ พ^๕า^๕ไป^๕อ^๕ก^๕เป็น^๕ค^๕ร^๕ง^๕ส^๕ุด^๕ท^๕าย^๕.

ที่^๕ตำ^๕ห^๕ัก^๕ท^๕ูล^๕กระ^๕หม^๕่อ^๕ม^๕ถึง^๕อยู่^๕น^๕อก^๕เม^๕ื่อ^๕ง^๕ก็^๕ไม่^๕เ^๕ย^๕บ^๕เ^๕ห^๕ง^๕า^๕ ด^๕้วย^๕ ต^๕่อ^๕บ^๕ริ^๕เว^๕ณ^๕ตำ^๕ห^๕ัก^๕ไป^๕ข^๕้าง^๕เห^๕น^๕ือ^๕เป็น^๕ท^๕ัว^๕ง^๕ พ^๕ว^๕ก^๕ข^๕าว^๕เม^๕ื่อ^๕มา^๕เล^๕น^๕ว^๕่า^๕ ก^๕ัน^๕ท^๕ุ^๕ก^๕ว^๕ัน^๕ ถึง^๕เว^๕ล^๕า^๕บ^๕่า^๕ย^๕ต^๕ัง^๕แต่^๕ ๑๕ น.ไป มี^๕ท^๕ง^๕เ^๕ด^๕็ก^๕ผู้^๕เ^๕ห^๕ย^๕มา^๕ป^๕ระ^๕ ช^๕ุม^๕ก^๕ัน^๕ว^๕ัน^๕ละ^๕มา^๕ก^๕ๆ^๕ คุ^๕ซ^๕อ^๕บ^๕เล^๕น^๕ว^๕่า^๕เ^๕ห^๕ม^๕ือ^๕น^๕ก^๕ับ^๕ไ^๕ท^๕ย^๕เร^๕า^๕ แต่^๕ว^๕่า^๕ที่^๕

ที่ได้ สนุกกันในเวลาที่เคยคุ้นนี้ ถึงเวลาเย็นมีงานอีกตอนหนึ่ง
 ตรีสเชษฐพระญาติและฝรั่งที่ทรงชอบชิตเป็นมิตรสหาย มาเลี้ยงน้า
 ชาและเครื่องว่างที่สนามข้างหลังตำหนัก และโปรดให้หาละคอน
 ชะวามาเล่นในเวลาที่มีการเลี้ยงนั้นด้วย เหตุที่จะมีละคอนชะว
 นั้น เป็นด้วยเมื่อก่อนข้าพเจ้าจะไปเมืองยกยาและโซโล ทรง
 ใตยินเจ้าหญิงลูกข้าพเจ้าทั้ง ๓ คนบ่น ว่าเสียดายจะไม่มีโอกาส
 ได้ดูละคอนชะวา เพราะข้าพเจ้าจะไปอยู่เมืองโซโลแต่วันเดียว
 จึงทรงดำริให้หาละคอนชะวามาเล่นในงานวันประสูติ เพื่อจะ
 ให้เจ้าหญิงได้เห็นสมประสงค์ ละคอนที่มาเล่นนั้นเป็นเช่น
 ละคอนนอกของเรามาตัวละคอนชาย ๔ หญิง ๒ รวม ๖ คน กับ
 พิณพาทย์วงหนึ่ง แต่เขาจัดกระบวรเล่นดี เห็นจะเคยเล่นให้ชาว
 ต่างประเทศที่ไม่รู้ภาษาชะวาคุ้นเคย เล่นเป็น ๓ ชุด ชุดที่หนึ่ง
 ผู้ชายแต่งเป็นกษัตริย์มนุษย์ ๒ คน ออกมารำประลองยุทธกัน
 ชุดที่สองผู้ชายแต่งเป็นหนุมานรบกับยักษ์ ชุดที่สามผู้หญิงแต่ง
 เป็นนางรำเรื่องชิงดวงแก้วกัน ในโปรแกรมว่าจะเล่น ๓ ชุดเท่านั้น
 แต่เมื่อเห็นพวกเราชอบดู เล่นแถมให้ดูอีกชุดหนึ่ง ตัวนายโรง
 เอกเล่นกับจำอวด เรื่องที่เล่นนั้นเป็นท้าวจำอวด อวดคิดว่าเพื่อน
 รำเป็น แต่เมื่อเขารำประชันต้องยอมแพ้นายโรงๆ จึงรำให้ดู
 (ถ้าอย่างของเรา) ตั้งแต่ทำเพลงเข้าไปจนเพลงเร็ว ได้ดูกระ
 บวรรำของชะวาที่อยู่ เล่นเอาเจ้าหญิงหายบ่น แต่พิณพาทย์ชะวา
 ฟังไม่ไพเราะเหมือนพิณพาทย์ไทย เพราะใช้เครื่องโลหะเป็นพน

เมื่อละคอนเลิกแล้วไม่มีอะไรต่อไป เพราะพวกเราจะต้องเดินทาง
กลับจากบ้นดุง แต่พอรุ่งสว่างในวันพรุ่งนี้ พอกินอาหารค่ำแล้ว
เจ้านายที่จะไม่เสด็จไปส่งถึงสนามบินก็เสด็จมาส่ง ได้ขอบพระ
คุณทูลอำลาและถวายพรทุกองค์.

ในวันนี้พวกเราถูกวนอยู่ข้าง เพราะต้องจัดของลงหีบส่งไป
บรรทุกรถไฟแต่เวลาเย็น ด้วยพวกเราตกลงกันจะขึ้นอากาศยาน
บินจากบ้นดุงมาลงที่เมืองบะเตเวีย ด้วยมารถไฟหรือรถยนต์จะ
กินเวลาถึง ๕ ชั่วโมง เพราะรถต้องวกเวียนได้ข้ามเทือกเขา อากาศ
ยานบินข้ามภูเขาตรงไปเพียง ๔๕ นาทีก็ถึง จึงมีคนชอบไปมา
ด้วยอากาศยาน จนถึงมีบริษัทจัดเครื่องบินรับจ้างส่งคนโดยสาร
ไปมาในระหว่างเมือง บะเตเวียกับ เมืองบ้นดุง วันละ ๓ เที่ยวทุกวัน
เขาว่าเวลาเข้าลมสงบเครื่องบินมิใคร่โคลงเหมือนไป เวลากลางวัน
หรือเวลาเย็น ก็เหมาะดีแก่พวกเรา ด้วยยังอยากจะเที่ยวที่เมือง
บะเตเวียอีกสักเวลาหนึ่ง แต่การที่จะมาด้วยอากาศยานอยู่ข้าง
พิโยคพิเกนพอใช้ เริ่มต้นแต่ไปซื้อตั๋วก็ต้องบอกชื่อและรายการ
อย่างอื่น ละเอียดยลลอรวกับบัญชีสัมโนครว เห็นจะเป็นเพราะเขา
จะทำไว้ให้เป็นหลักฐาน เพื่อเครื่องบินจะไปลุ่มถึงลุ่มตายหายสูญ
จะได้บอกญาติพี่น้องได้ง่าย นอกจากนั้นของที่ที่จะเอาติดตัวไป
ด้วย ก็จำกัดน้ำหนักและขนาดหีบห่อ ทั้งห้ามขาดมิให้สูบบุหรี่
หรือมีเครื่องถ่ายรูปติดมือไป ข้อหลังเป็นของรัฐบาลบังคับ ด้วย
เกรงพวกจารชนจะถ่ายรูปปลอมค่าและเครื่องป้องกันบ้านเมืองเอา

ไปให้ศัตรู ใครจะโดยสารถาอากาศยานจึงต้องซื้อตัวล่วงหน้าเสีย
ก่อนวันหนึ่งหรือสองวัน สำหรับพวกเราทุลกระหม่อมท่านทรง
ช่วยจัดการประทานเสร็จ.

วันเสาร์ที่ ๓๐ มิถุนายน

ตั้งแต่ก่อนสว่างทั้ง พวกเราและพวกที่อยู่ใน บริเวณพระตำ
หนักตลอดมหาดเล็กข้าหลวงที่จะส่ง พวกเราตั้งแต่จะแต่งตัว
ไม่ยากอันใด ด้วยมีเหลืออยู่แต่เครื่องแต่งนอนกับที่แต่งเมื่อเย็น
วานนี้ นอกจากนั้นส่งไปขึ้นรถไฟเสียหมดแล้ว แต่งตัวและกิน
กาแฟแล้วออกเที่ยวเดินรำล้าข้าหลวงและมหาดเล็ก ขอบใจเขา
ทั่วกันแล้ว พอ ๖ น. ก็ขึ้นรถกับทุลกระหม่อม และเจ้านายที่จะ
ไปส่งถึงสนามบินอีกหลายพระองค์ ตรงไปยังสถานีการบินฝ่าย
พลเรือน เขาตรวจตัวและขงหีบของที่ติดตัวมาแล้ว ก็ออกมา
คอยอยู่ที่สนามบินมีเครื่องบินเตรียมอยู่เครื่องหนึ่ง เป็นเครื่องบิน
ฮอลันดาอย่าง “ฟลักเกอร์” ปีกชั้นเดียว มีใบพัดกับมอเตอร์
หมุน ๓ ใบ พอเวลา ๖.๓๐ น. นักบินที่เป็นสารถิ ๒ คนมาขึ้น
แล้วเขาบอกให้พวกคนโดยสารขึ้น จึงขอบพระคุณทุลลาทุลกระ
หม่อมกับเจ้านายและผู้นที่อดส่ำห่มาส่ง มาขึ้นอากาศยานบิน
ขึ้นจากสนามเมืองบันดงตรงมาเมืองบะเตเวีย พวกเรานอกจาก
นายจิตคนรับใช้ เขานขึ้นเครื่องบินแต่ก่อนแล้วทุกคน ขนครน
จึงไม่รู้สึกลัวหวาดหวั่นครันครามอย่างไร เครื่องบินในสมัยนี้ทำ

ดีกว่าแต่ก่อนมาก ตอนต่อเครื่องจักรข้างหน้ากันเป็นห้องหนึ่ง
 ต่างหาก สำหรับสารถึงนี้เคียงกัน ๒ คน ต่อห้องนั้นมาถึงห้องคน
 โดยสารตั้งเก้าอี้ ๒ ข้างเรียงกันข้างละ ๕ ตัว ต่อไปข้างท้ายมีห้อง
 ถัดสำหรับคนโดยสาร แล้วถึงห้องไว้ของเป็นที่สุดท้าย ทำฝากระจาก
 ปิดรอบ มีประตูและบันไดพับสำหรับขึ้นลง นั่งอยู่ในนั้นอุ่น
 เหมือนอยู่ในเรือน แม้จนสารถึงและคนโดยสารไม่ต้องแต่งตัว
 ใส่เสื้อหมวกและแว่นตาสำหรับกันลม เหมือนเครื่องเปิดขังเคย
 ขึ้นมาแต่ก่อน คนมาในเครื่องบินด้วยกันวันละรวม ๘ คนทั้งสารถึง
 เจ้าหญิงเคยแพคลินทะเลทรายทั้ง ๓ คน แต่เมื่อขึ้นเครื่องบินกัน
 ครั้งแรกทตอนเมืองเหินแนวเนดี ก็เชื่อว่าจะไม่มาคลินอากาศ
 ครั้นเมื่อวันไปกินเลี้ยงที่เคาเวนอเยเนอร่าล ไปได้ยนินางพระก้านัด
 ของสมเด็จพระราชชนพินับหลวงกรุงนิเทอแลนดี ซึ่งเคยรู้จักกัน
 มาแต่เมื่อไปยุโรปเขาเล่าให้ฟัง ว่าน้องสาวของเขาคนหนึ่ง มาเรือ
 จากยุโรป อยากจะถึงชะวาให้เร็ว พอถึงเกาะสุมาตราก็ขึ้นอากาศ
 ยานบินไปแต่เมืองเมดาน พอบินไปได้หน่อยหนึ่งก็เกิดเมฆคลบ
 อากาศถึงนี้ไม่อยู่ ต้องลงนอนแช่อยู่กับพื้นจนถึงเมืองปะเลม
 บัง พอเครื่องบินลงรับน้ำมันก็เลี้ยวหน้าเครื่องบินไปโดยสารเรือ
 เลบถึงชะวาทำไป ตั้งแต่เจ้าหญิงได้ฟังเล่าก็เริ่มครั่นคร้าม แต่
 ขำพเจ้าบอกว่าบินเพียง ๔๕ นาทีจะมาถึงได้ถึงไหน ก็ได้
 แข่งต่อมา เมื่อบินมาวันนั้นๆ เครื่องบินโคลงบ้างอย่างช้าๆ
 ก็จับไม่สบาย แต่ยังเฉยอยู่ จนไปแลเห็นกะทงกระดาก เขา

ทำพบเห็นผ้าไว้งางที่นั่นคนโดยสารสำหรับพวกเมาคลื่น ก็ใจ
 เสีย แต่กลัวถึงสถานีไม่มารุนแรงเท่าใดนัก ทางที่บินมาในวัน
 นกยูงแผ่นที่นำดูยิ่งนัก เมื่อเขาไป ๆ รถแลเห็นเทือกภูเขาสูงขวาง
 หน้า รถต้องลดเลี้ยวไต่ตามไหล่เขาถวนขึ้นไป เมื่อบินมาขา
 กลับ เห็นยอดเทือกเขาเหล่านั้นอยู่ตรงใต้หนึ่ง พันทตำหมอก
 ลงเวลาเข้าดูเหมือนกับเป็นทะเลสาป ครั้นพ้นหมอกแลเห็นทาง
 รถไฟและถนน กับทั้งบ้านเรือนเรือกสวนตลอดทาง แต่เห็นคน
 ไม่ได้ถนัดเพราะบินสูง สารภีก็จับคิดด้วยชำนาญชำนาญ เรานั่ง
 อยู่ห้องข้างหลัง แลดูทางฝากระฉากเห็นเขายมหัวกัน ๒ คนก่อน
 ใจด้วยรูปร่างลอคภัย แรกออกจากบันดุงเขาขับเร็ว แต่พอข้าม
 เทือกเขาแล้วแลเห็นเมืองบะเตเวียก็ร้อช้าลง ไปถึงสถานีพอตรง
 เวลามาที่ที่กำหนด เสียแต่สถานีการบินอยู่ห่างเมืองนัก ต้องมา
 รถยนต์อีกสัก ๓๐ นาทีจึงถึงเมืองบะเตเวีย เมื่อพวกเรามาถึง
 ผู้จัดการทางอีสต์เอเชียติคพารถยนต์ไปคอยอยู่ที่สถานีรับไปพักที่
 โฮเตลเดสอินดีสที่เคอยู่ พอรถไฟถึงก็ได้ของมาพกร่วม
 ในตอนเช้าให้ลูกหญิงไปเที่ยวตามชอบใจ ส่วนตัวข้าพเจ้าไปดู
 พิพิธภัณฑ์สถานอีกครั้งหนึ่ง แล้วไปร้านขายหนังสืออีกแห่งหนึ่ง
 กลับไปกินกลางวันโฮเตล พอบ่าย ๑๕ น. ก็ขึ้นรถออกจาก
 เมืองบะเตเวียมาลงเรือแปลนเซียสนท่า ต้นหยองเปริยก ที่เคยขึ้น
 กับต้นเขาจัดให้พวกเราอยู่ห้องเดิมเพราะสบายกว่าที่อื่น เที่ยว
 นมึนคนโดยสารมากกว่าเมื่อเขาไป และประจวบกับฤดูเย็นเอนอรล

อเมริกันซึ่งจะย้ายจากเมืองบะเตเวีย ไปอยู่เมืองอัมสเตอร์ดัมในประเทศฮอลแลนด์ โดยสารไปในเรือนี้ด้วย มีคนมาส่งมาก ส่วนพวกเราผู้รู้จักก็พากันมาส่ง กงสุลเยเนอราลอเมริกันให้ผู้ช่วยคนหนึ่ง ซึ่งเคยอยู่ที่สถานทูตในกรุงเทพฯ มาบอกว่าแกก็อยากพบข้าพเจ้า แต่กำลังคนส่งมากนัก ขอรอต่อเรือออกแล้วจึงจะมาเผื่อเวลาบ่าย ๑๒ น. เรือแปเลนเซียสก็ออกจากท่า เวลานั้นเรือรบอย่างครุเซอร์ของญี่ปุ่นเพิ่งหักดันนักเรียนนายเรือ ๒ ลำ กับเรือแม่เมืองฮอลแลนด์ลำหนึ่ง ทอดสมอยู่ในอ่าวตันหยกของเปรียก เมื่อออกทะเลก็เรียบราบตลอดคืน.

วันอาทิตย์ที่ ๑ กรกฎาคม

เรือแล่นพ้นทะเลชวามาเข้าช่องเกาะบังกา กงสุลเยเนอราลอเมริกันชื่อ แปดตอน มาหา ได้สนทนากันสักชั่วโมงหนึ่ง ตอนบ่ายเรือหยุดรับส่งคนโดยสารที่เมืองมุนตอกตามเคย เวลาค่ำเข้าช่องเกาะเรียว ต้องแล่นรอมตลอดคืน เพราะจะให้ถึงเมืองสิงคโปร์ต่อเวลาเช้า.

วันจันทร์ที่ ๒ กรกฎาคม

พอรุ่งสว่างเรือแปเลนเซียสถึงเมืองสิงคโปร์ เข้าจอดเทียบท่าที่ตันหยกของปากา ใกล้กับเรือกำปั่นยนต์ “บอริงเคีย” ของห้างอีสต์เอเชียติก ที่พวกเราจะโดยสารไปเมืองบิ๊นัง ผู้จัดการ

ของห้างลงมารับ บอกว่าเรือบอริงเคียจะออกต่อเวลารุ่งสว่างพรุ่งนี้ พวกเราเมื่อเวลาในเมืองสิงคโปร์ตลอดวัน จึงสั่งให้ขันของถ้ายล้าไปไว้เรือบอริงเคีย แล้วพากันมาอาศัยพักที่โฮเต็ลแรฟเฟิล เวลาค่ำจึงจะไปนอนในเรือบอริงเคีย กินอาหารเช้าที่โฮเต็ลแล้วขึ้นรถไปยังตำหนักกรมพระกำแพงเพชร ฯ ที่ถนนคิลสแตด หมายถึงไปเผ้าเยี่ยม แต่กรมพระกำแพงเพชร ฯ เสด็จเข้าไปกรุงเทพ ฯ เมื่อสัปดาห์สามวันมาแล้ว ได้พบแต่พระองค์หญิงประภาวสถิติกรรณมัยด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะไม่ได้เห็นมากกว่าไปแล้ว เมื่อกลับมาโฮเต็ลถึงเวลากินกลางวัน พระองค์หญิงเธอทำขนมจันท์ปริกมาเลี้ยงกันอร่อยพิลึก ตอนบ่ายว่างอยู่ เจ้าหญิง ๓ คนอยากเห็นเมืองยะโฮร์ด้วยยังไม่เคยเห็น จึงขึ้นรถออกจากโฮเต็ล เมื่อเวลา ๑๖ น. ไปเที่ยวดูเมืองยะโฮร์ แล้วกลับมาก็ตรงไปลงเรือบอริงเคีย ตอนค่ำพระองค์หญิงประภาวสถิติกับพระจิตากรมพระกำแพงเพชร ๓ องค์ ซงคลาดกันเมื่อตอนเช้าเพราะเธอไปโรงเรียนตามมาส่ง พุดจาเล่นหัวกันอยู่จนถึงเวลาเข้านอนเรียกกินอาหารเย็น เธอจึงลากลับไป.

วันอังคารที่ ๓ กรกฎาคม

เวลาเช้า ๖ น. เรือบอริงเคียออกจากท่าเมืองสิงคโปร์ เมื่อข้าพเจ้าไปยุโรปใน พ. ศ. ๒๔๗๓ ขากลับมาเรือลำนี้นั้นกับห้องที่อยู่ ทั้งคนที่เคยใช้ครั้งนั้นก็ยังอยู่หลายคน เทียนมคน

โดยสารถึง ๔๓ คนครบห้องที่อยู่ แต่ส่วนพวกเราเจ้าของเรือเขามีกะใจสงวนห้องชั้นบนไว้ให้อยู่เหมือนเมื่อก่อน สบายดี เรือบอริงเคียเล่นเร็ววันว่าครั้งหนึ่งเคยแข่งชนะเรือเมล์บีแอนด์โอของบริษัทอังกฤษจนเลื่องลือ เมื่อเที่ยวข้าพเจ้ากลับจากยุโรปมาประสพกับเรือเมล์บีใหญ่ของบริษัทบีบีแอนด์โอ ชื่อว่า “ไวสรอยออฟ อินเดียน” ที่เมืองปอตสเดมปากคลองสุเอซ เรือบอริงเคียผ่านคลองมาก่อน พอออกจากปากคลองก็พยายามจะเล่นหนีมิให้เรือบีบีแอนด์โอตามทัน ฝ่ายเรือบีบีแอนด์โอก็เห็นจะกลัวเสียขอ พยายามเล่นไล่ เมื่อมาเห็นลำกันในทะเลแดงเล่นแข่งกันอยู่กันหนึ่ง เรือบีบีแอนด์โอจึงเอาชนะได้ มาเที่ยวนี้พอเวลาบ่ายถึงเมืองมะละกา หยุดรับสินค้าอยู่จน ๑๔ น. จึงได้เล่นต่อมา แต่พวกเราไม่ได้ขึ้นบกเพราะเรือทอดสมอยู่ห่างฝั่งมาก อีกประการหนึ่งเมืองมะละกานี้ ข้าพเจ้าได้เคยไปแล้วถึง ๒ ครั้ง แม้เป็นเวลาช้านานมาแล้ว ส่องกล้องดูคราวนี้ก็มิเห็นเปลี่ยนแปลงอย่างไร จึงไม่อยากจะขึ้นดูอีก เรือแล่นมาถึงปากน้ำกลังเมืองสตางอแต่ดึก ต้องทอดสมอออยู่ที่ปากอ่าว.

วันพุธที่ ๔ กรกฎาคม

พอรุ่งสว่างเรือบอริงเคียเล่นเข้าปากน้ำกลัง น้ำลึกเรือกำปั่นขนาดใหญ่ขึ้นไปได้หลายเลี้ยวจนถึงตำบล “ปอตสเวตเดนแฮม” อันเป็นท่าของกรมรถไฟสำหรับแล่น ขบวนสำหรับรับส่ง

สินค้ากับสหรัฐ เขาว่าทำปอตสเวตเตนแฮมเจริญเร็วมาก และ
 นานไปอาจจะถึงเป็นท่าประชันกับเกาะปีนัง เพราะไม่ต้องลำเลียง
 สินค้าข้ามไปที่เกาะก่อน ทางฝ่ายปีนังก็ได้ยินว่ากำลังคิดจะทำ
 ท่าเทียบเรือกำปั่นทางข้างฝั่งแหลมมลายู ให้รับส่งสินค้าได้ง่าย
 ขึ้นเหมือนกัน เวลาเมื่อเราไปถึงท่าปอตสเวตเตนแฮม เห็นเรือ
 กำปั่นใหญ่ไปทอดอยู่ ๓ ลำ และมีเรือกำปั่นขนาดย่อมลงมาอีก
 หลายลำ ได้ทราบว่ามีถนนรถยนต์แต่ปอตสเวตเตนแฮม ไป
 ถึงเมืองกवालลุมปูร์เมืองหลวงของสหรัฐ ระยะทางรถแล่นเพียง
 สักชั่วโมงหนึ่ง และเรือบอริงก็มักจะออกต่อบ่าย ๑๔ น. มี
 เวลาเพียงพอ จึงขอให้เอเจนต์ของบริษัทช่วยว่าเช่ารถยนต์พา
 กันไปดูเมืองกवालลุมปูร์ ทางที่ไปนั้นเป็นส่วนข้างแทบตลอด
 ทาง ออกจากท่าไปหน่อยหนึ่งผ่านเมืองกลังอันเป็นเมืองหลวง
 ของอาณาเขตต์สาลอ พันนั้นไปทางข้ามเทือกเขาเตี้ย ๆ ไป
 หลายเทือกถึงเขตต์เมืองกवालลุมปูร์เป็นที่ร่มรื่นมาก ทำ
 เหมือนกันมาช้านาน เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาส
 แหลมมลายู พ.ศ. ๒๔๓๔ ก็ได้เสด็จมาที่เมืองกลัง แล้วทรง
 รถไฟไปถึงเมืองกवालลุมปูร์ แต่ในสมัยนั้นยังไม่ได้ตั้งเป็น
 เมืองใหญ่โตเหมือนเดี๋ยวนี้ เหตุที่จะสร้างเมืองกवालลุมปูร์
 เป็นเพราะอังกฤษคิดรวมเมืองประเทศราชมลายู ๔ เมือง คือเมือง
 เปะระ เมืองสาลอ เมืองเนครีเสมบิลัน และเมืองปะหัง
 เข้าเป็นสหรัฐ เพื่อให้เงินลงทุนช่วยทำนุบำรุงกันและกัน คือ

เคลื่อนทุนจากเมืองที่มีมากไปช่วยเมืองที่ขาดสน หรือถ้าว่าอย่าง
 หนึ่ง ประสงค์จะรวมแผ่นดินมลายู เป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ
 อีกต่างหาก จึงสร้างเมืองกวาลาลุมปูร์ขึ้นเป็นเมืองหลวงของ
 สหรัฐนั้น ด้วยอยู่กลางและเป็นที่มีผลประโยชน์มาก เมื่อเวลา
 สร้าง รัฐบาลกำลังรวบด้วยรายได้จากรถไฟ ทำสถานต่าง ๆ ของ
 กรมรถไฟใหญ่โต หรรหยังกว่าสถานการอื่น ๆ รวักับว่าเป็น
 เมืองของกรมรถไฟ แต่เวลานี้กำลังร่วโรย ด้วยระเบียบการที่
 จะจัดสหรัฐนั้น นานมาพวกเมืองมลายูไม่พอใจ ร้องว่ารัฐบาล
 สหรัฐ (หมายความว่าอังกฤษ) เอาอำนาจการภายในเมืองไปไว้
 ในมือเสียมากนัก รัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนกำลังพิจารณาอยู่
 บัจะต้องแก้ไขต่อไป ส่วนความเสื่อมทรามของกรมรถไฟนั้น
 เป็นเหตุขบถ ทางรถไฟของสหรัฐที่ทำตั้งแต่เมืองสิงคโปร์
 ขึ้นไปจนต่อแดนสยาม ทำแข่งไปกับถนนเดิมซึ่งมีอยู่ก่อนแล้ว
 ตลอดทาง เซอร์แฟรงก์สเวตเตนฮัม เจ้าเมืองสิงคโปร์ ซึ่ง
 เป็นผู้คิดตั้งสหรัฐและสร้างเมืองกวาลาลุมปูร์ เคยบอกอธิบาย
 แก่ข้าพเจ้า เมื่อครั้งตามเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกลับ
 จากชะวากว พ.ศ. ๒๔๔๔ ว่ารถไฟกับถนนไม่เป็นของที่แข่ง
 ประโยชน์กัน เพราะความมุ่งหมายของการสร้างทางรถไฟ
 ประสงค์จะพาผู้คนหรือสิ่งของไปทางไกลให้ถึงได้รวดเร็ว ย่อม
 ทำไปตามทางที่ตรงเป็นประมาณ ส่วนถนนนั้นประโยชน์อยู่ใน
 การบำรุงพื้นที่เป็นสำคัญ ข้อนพึงเห็นได้ที่ทำรถไฟไปทางใด

มิได้ทำที่ดินให้ราคาสูงขึ้น เว้นแต่ใกล้ที่ตั้งสถานี ส่วนถนนนั้น
 ทำไปถึงไหนที่ดินก็ขึ้นราคา เพราะฉะนั้นถ้าจะทำถนนนอกเมือง
 ควรตรวจพื้นที่ทำผ่านไปแต่ในที่แผ่นดินดีสำหรับเกิดสินค้า ไม่
 ควรจะหมายให้ตรงหรือใกล้เป็นประมาณ ถ้าใกล้กับทางรถไฟก็
 เป็นแต่ตัดถนนให้วกเข้าไปตรงสถานี สำหรับรับส่งสินค้า แล้ว
 จะออกห่างทางรถไฟอีกเท่าใดก็ได้ ตามที่เซอร์แฟรงก์สเวต
 เตนฮัมว่าถูกต้อง แต่ในเวลาทว่านั้นยังไม่มีรถยนต์ ครั้นมี
 รถยนต์เกิดขึ้น รถยนต์เข้าประชันได้เปรียบรถไฟหลายสถาน
 เป็นต้นแต่เที่ยวรับส่งคนและสินค้าถึงบ้านเรือน ไม่ให้ต้องไป
 สถานี และจะออกจะหยุดเมื่อใดก็ได้ไม่ต้องคอย แล้วเรียก
 ค่าบรรทุกต่ำกว่ารถไฟด้วย คนก็หันไปใช้รถยนต์เสียมาก ทงมา
 ประจวบเวลาเศรษฐกิจฝืดเคือง รายได้ของกรมรถไฟสหรัฐตกต่ำ
 ขาดทุนตั้งล้านเหรียญมาหลายปี จำต้องตัดรายจ่ายลดลง จน
 ต้องให้เจ้าผูกขาดโฮเตลที่ก่อสร้างอย่างหรูหรา ดูน่าทุเรศ ขับ
 รถเที่ยวคูเมืองกวาลาลุมปูร์แล้วก็กลับมา ขากลับคนขับรถพา
 แยกทางไปผ่านข้างวังสุลด่านเมืองสลาอ ซึ่งสร้างใหม่บนเนิน
 เขา วังทำตามแบบอินเดียสมัยมะห่น เช่นเดียวกับสถานี
 และทำการกรมรถไฟที่เมืองกวาลาลุมปูร์ ดูแล้วรีบกลับมา
 ลงเรือบอริงเกียพอเที่ยงวันทันเวลากินกลางวัน พอบ่าย ๑๕ น.
 เรือออกจากปอตสเวตเดนแฮมมาออกทะเล เล่นรอมาทตลอดคืน.

วันพฤหัสบดีที่ ๕ กรกฎาคม

เวลาเช้า พอ๑น. ถึงเมืองปิ้ง รวมเวลาตั้งแต่ไปจน
กลับ ๔ สัปดาห์พอดี สัณรายการไปเที่ยวชะวาครั้งที่ ๓ เพียง
เท่านั้น แต่ยังมีเรื่องเมืองชะวาที่ได้ยินเมื่อภายหลัง เห็นว่า
ควรจะเล่าด้วย จึงแต่งเรื่องแถมท้ายต่อไปน้.

เล่าพงศาวดารเมืองชะวาแถมท้าย

หลายปีมาแล้ว เมื่อข้าพเจ้ายังอยู่ในตำแหน่งนายกราชบัณ
ฑิตยสภา ศาสตราจารย์กัลเลนเฟล นักปราชญ์ฮอลันดาผู้ชำนาญ
โบราณคดีและเรื่องก่อนประวัติศาสตร์ อันมีตำแหน่งเป็นผู้ตรวจ
รักษาโบราณวัตถุสถานในเมืองชะวา เข้าไปกรุงเทพฯ ได้วิสาสะกับ
ข้าพเจ้าและสัญญาไว้ ว่าถ้าข้าพเจ้าไปชะวาเมื่อใดจะรับพาเที่ยว
ดูของโบราณ แต่เมื่อข้าพเจ้าไปคราวนี้ เพื่อยุติบัลลังก์อภัยเชิญ
ให้ศาสตราจารย์กัลเลนเฟล มาอำนวยการขุดขุมทรัพย์สมัยก่อน
ประวัติศาสตร์ ณตำบลควักกาทะเลมมลายูในแขวงเมืองปิ้ง
แกลไม่รู้ว่าจะพาเจ้าจะไปชะวา จึงออกมาเสียก่อน ก็เป็นอันคลาด
กันไป ต่อเมื่อข้าพเจ้ากลับมาจึงได้มาพบศาสตราจารย์กัลเลนเฟล
ที่เมืองปิ้ง แกลเล่าว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน
เสด็จประพาสเกาะชะวา รัฐบาลเขาให้แกลเป็นผู้นำเสด็จทอดพระ
เนตรของโบราณที่ต่างๆ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองดาหา (ซึ่งเดี๋ยวนี้
เรียกว่า เมืองกะดรี) โปรดทรงชักใช้ถึงเรื่องอิเหนา แกลได้นำเสด็จ

ไปทอดพระเนตรจนถึงถ้ำที่อยู่อิเหนาพานางบุษบาไปซ่อนไว้ ข้า-
 พเจ้าอยากฟังตามเสด็จบ้าง จึงซักถามเรื่องอิเหนา แลบอกว่า
 เรื่องอิเหนานั้นมีเป็น ๒ ประเภท เป็นนิทานที่ชาวเมืองเล่าประเภท
 หนึ่ง เป็นพงสาวดารที่ค้นพบหลักฐานประเภทหนึ่ง นิทานเรื่อง
 อิเหนาของชาวเมืองนั้นเล่ากันเป็นหลายอย่าง จะเล่าให้ฟังพอเป็น
 อุทาหรณ์ อย่างหนึ่ง (ข้าพเจ้าจดตามที่จำได้) ว่าเจ้าแผ่นดินชะวา
 องค์หนึ่ง มีแต่ราชธิดาองค์เดียวด้วยนางประไหมสุหรีหรือรรคมเหษี
 แต่มีราชบุตรด้วยนางมเหษีชนรองลงมา ๔ องค์ ราชธิดาอยู่ในที่จะ
 เป็นรัชทายาทตามประเพณีชะวาในสมัยนั้น แต่นางมีอุปนิสัย
 มักน้อยไม่ปรารถนาจะครอบครองเมือง ทูลขออนุญาตบวช
 เป็นเณร (รูปช) ไปอยู่เสวยยังที่สงัด เจ้าแผ่นดินปรารภถึง
 การปกครองบ้านเมืองในภายหลัง เห็นว่าถ้ามอบเวนราชสมบัติ
 แก่ราชบุตรองค์หนึ่งองค์ใด อีก ๓ องค์ก็คงเป็นศัตรูกัน จึงตรัส
 สั่งไว้ให้แบ่งราชอาณาจักรตัดออกเป็น ๔ เมือง คือเมืองกูเรบัน
 เมืองดาหา เมืองสิงห์ดาสหรี และเมืองกาหลัง (แต่เมืองกาหลัง
 นั้นเรียกชื่อเป็นอย่างอื่น) ให้ราชบุตรครองเป็นอิสระแก่กัน
 องค์ละเมือง เมื่อเจ้าแผ่นดินราชบิดาล่วงไปแล้ว ท้าวกูเรบัน
 มีราชบุตรด้วยนางประไหมสุหรีองค์หนึ่ง ชื่อว่า “บันหยี่ อิเหนา
 กะรัตปาดี้” พวกชะวาชอบเรียกกันแต่ว่า “บันหยี่” อธิบาย
 ศัพท์ อิเหนา ว่าเป็นชื่อเมืองในอาณาจักรกูเรบันเมืองหนึ่ง ซึ่ง
 เป็นเมืองส่วยของรัชทายาท เพราะฉะนั้นจึงเรียกรัชทายาทว่า

อิเหนา (เจ้าเมือง) เช่นเดียวกับอังกฤษเรียกเจ้ารัชทายาทว่า
 ปรินซ์ ออฟ เวลส์ คำว่า บันหยี่ นั้น ตามศัพท์แปลว่า ชง ความ
 หมายถึงยศเป็นนายพลชั้นสูง ซึ่งคุมกองทัพใหญ่อันมีธงนำทัพ
 คำว่า ละรัดปาตี เป็นชื่อตัว ฝ่ายท้าวดาหามีราชธิดาเกิดด้วยนาง
 ประไหมสุหรีองค์หนึ่ง ชื่อว่า “สกาดชี วัชชัย” เป็นชื่อดอกไม้
 ชนิดหนึ่ง ไทยเรียกตามภาษาสันสกฤตว่า บุษบา ก็ตรงกัน
 อิเหนากับนางบุษบาได้ตุนาหงันกันมาแต่ก่อน เมื่ออิเหนาเป็น
 หนุ่มขึ้นไปผูกสมักรักใคร่กับลูกสาวของอรรคมหาเสนาบดี ผู้
 ใหญ่ทั้ง ๒ ฝ่ายจึงขอมให้อยู่กินด้วยกัน ครั้นต่อมาในกาลครั้งหนึ่ง
 มีการประชุมราชวงศ์ นางแอหนักก็มาประชุมด้วย นางแอหนัก
 ปรารถนาถึงการที่พระราชบิดาแบ่งราชอาณาจักร ออกไปเป็นประเทศ
 น้อยๆ หลายบ้านหลายเมือง เป็นเหตุให้หย่อนกำลังลง เห็นว่า
 ท้าวกูรมันมีราชบุตรเป็นรัชทายาท ท้าวดาหามีราชธิดาเป็น
 รัชทายาท ควรจะให้อภิเษกเป็นคู่ครองกัน บ้านเมืองจะได้กลับ
 รวมเป็นอาณาจักรใหญ่โตตามเดิม พวกราชวงศ์เห็นชอบด้วย
 แต่อิเหนากำลังหลงรักเมียเดิม (ซึ่งไทยเราเรียกตามเรื่องอิเหนา
 ใหญ่ว่า นางบุษบาชาวไร่) ไม่ยอมอภิเษกกับนางบุษบาเมืองสาหา
 พุทธราช ในเมืองกูรมันจึงคบคิดกันสังหารคนหนึ่ง ให้
 ลอบไปฆ่านางบุษบาชาวไร่เสียให้สิ้นเหตุที่อิเหนาขัดขึ้น วันหนึ่ง
 อิเหนาไม่อยู่ ระเด่นคนนั้นจะไปฆ่านาง แต่เมื่อไปถึงเกิดสงสาร
 จึงเล่าความตามเรื่องให้นางฟัง นางบอกว่ารักอิเหนายิ่งกว่าชีวิต

ถ้าตัวเป็นคนก็คขวางบารมีของอิเหนาแล้วตายเสียดีกว่า แล้วขอ
 เอาฤกษ์ไปแทงตัวตายเสียเอง อิเหนากลับมาได้ทราบเหตุที่เมีย
 ตายก็คลั่ง หนีออกจากเมืองกูเร็นปดลอมตัวเที่ยว (มะงุมมะงา
 หรา) ไปตามประเทศต่างๆ ออกอุทานว่าจว้าต่อหาสตรีใดถึง
 เมียที่ตายเมื่อใดจึงจะเลี้ยงดูเป็นคู่ครองกับนางนั้น ครั้นไปถึง
 เกาะบาหลี่ประจวบเวลากำลังมีการสุมพร เลือกลุ่มของราชธิดาเจ้า
 เมืองบาหลี่ พญาร้อยเอ็ดเจ็ดนครไปพร้อมกันอยู่แล้ว ยังแต่จะ
 ประลองฤทธิ์แข่งกัน อิเหนาได้เห็นนางราชธิดานี้รูปโฉมน่า
 รัก จึงเข้าแข่งขันในการสุมพริกชนะพญาร้อยเอ็ดทั้งหมด ได้
 อภิเษกกับราชธิดาเจ้าเมืองบาหลี่ แต่เมื่ออยู่ด้วยกันไป อิเหนา
 รู้สึกว่าไม่ดีเหมือนเมียเดิมก็หาเหตุลาไปจากเมืองบาหลี่ เพื่อจะ
 เที่ยวเสาะหาสตรีให้คิดถึงใจ ก็ในสมัยนั้นผู้หญิงมักชอบดูหนัง
 อิเหนาจึงแปลงตัวเป็นดาหลิง (คนพากย์หนัง) เที่ยวเล่นหนัง
 ให้คนดูตามเมืองที่ผ่านไป หวังจะดูตัวนางงามให้สะดวก.

ตรงนั้น ข้าพเจ้า จะแทรกอธิบายกระบวนเล่นหนังชะวา ลงสัก
 หน่อย หนังชะวานั้นจอเล็ก (เชื่องกว่าจอหนังตลกไม่มากนัก)
 และตั้งขอบจอติดกับพื้น ดาหลิงคนพากย์ก็นั่งกับพื้นอยู่ข้างจอ
 จัดตัวหนังตามเรื่องที่จะเล่นปักเตรียมไว้ทั้ง ๒ ข้าง และมีพัด
 พาทย์อยู่ข้างหลังจอวง ๑ วิธีเล่นหนังชะวาคคล้ายกับเสภายิ่งกว่า
 หนังอย่างของไทยเราเล่น คือเขาถือว่าฟังคำพากย์สำคัญกว่าดูตัว
 หนัง ดาหลิงต้องแต่งคำพากย์เป็นกาพย์กลอน และพากย์ด้วย

ทำนองอย่างไฟเราะให้จับใจคนดู ส่วนตัวหนังนั้นเมื่อพากย์เรื่องถึงตรงไหน ก็เป็นแต่เอาตัวหนังตรงนั้นปักที่หน้าจอ เหมือนอย่างให้ดูรูปภาพในสมุดหนังสืออ่าน พินพาทย์ก็สำหรับแต่บันเลงพอให้คนพากย์มีเวลาได้หยุดพักบ้างอย่างเดียวกับเสภา เพราะฉะนั้นการเล่นหนังชะวาท้องเลือกหาคนพากย์เป็นสำคัญ ส่วนตัวหนังและพินพาทย์เป็นแต่เครื่องประกอบ เดี่ยวนี้หนังชะวาก็ยังเล่นอยู่อย่างนั้น ปลอดภัยที่หนังไทยแต่โบราณก็เล่นอย่างเดียวกันกับหนังชะวา ข้อนี้นักหลักฐานเห็นได้ในหนังสือสมุทรโฆษ คำฉันท์ ซึ่งพระ (โหรา) มหาราชครูแต่งถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ข้างต้นหนังสือนั้นบอกไว้ชัดว่าแต่งสำหรับใช้เป็นคำพากย์เล่นหนัง สื่อให้เห็นต่อไปว่าคำฉันท์ที่แต่งแต่โบราณจะแต่งสำหรับเล่นหนังทั้งนั้น ท่อนไทยมาเล่นแต่เรื่องรามเกียรติ์และมาเปลี่ยนเป็นจอใหญ่ ตัวหนังใหญ่เชิดอวดตัวหนังเป็นสำคัญ เห็นจะเกิดขึ้นต่อเมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนหนังตลกนั้นมีบางคนเข้าใจกันว่าแต่โบราณ แต่ที่จริงเป็นของใหม่ เพิ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ด้วยพวกชาวบ้านควน (มะ) พร้าว แขวงจังหวัดพัทลุงเอาอย่างหนังแขก (ชะวา) มาริทำขึ้น เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม ออกไปเห็นเป็นของแปลกจึงพาเข้าไปกรุงเทพฯ ได้ไปเล่นถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทอดพระเนตรที่พระราชวังบางปิ่น ในงานฉลองพระที่นั่งวโรภาสพิมมานเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นครั้งแรก ข้าพเจ้าได้เคยเห็นยังจำได้

จะกล่าวถึงนิทานเรื่องอิเหนาต่อไป อิเหนาปลอมตัวเที่ยวเล่นหนึ่งไปจนถึงเมืองดาหา ชาวเมืองเลื่องลือว่าดาหลังที่มาใหม่ พากย์หนึ่งดียิ่งนัก กิตติศัพท์ทราบถึงนางบุษบา ก็ไปดู (แต่ในเรื่องอิเหนาใหญ่ ว่าท้าวดาหาให้หาหนึ่งเข้าไปเล่นที่ในวัง) เป็นเหตุให้อิเหนาได้เห็นตัวนางบุษบา ก็เกิดรักใคร่ แต่รู้ว่าขอสู้ก็ไม่ได้ เพราะได้บอกบิดไม่ยอมอภิเสกกับนางบุษบา มาแต่ก่อน ทำให้ท้าวดาหาขัดเคืองเสียแล้ว จึงพยายามสื่อสารถึงนางบุษบา ฝ่ายนางบุษบาได้เห็นตัวอิเหนาเมื่อพากย์หนึ่งแล้ว ครั้นรู้ว่าเป็นอิเหนากุเร็นก็สมัครรักใคร่ จึงพากันหนีไป ในที่สุดเมื่อตามไปพบและรู้เรื่องที่เป็นมา ท้าวดาหาก็ยอมอภิเสกให้ขังอยู่เป็นคู่กัน และให้ครอบครองบ้านเมืองสืบราชวงศ์ต่อมา.

เดิมพวกนักปราชญ์ฮอลันดาเห็นว่าเรื่องอิเหนาเล่ากันหลายอย่างนัก ลงเนื้อเห็นว่า เป็นนิทานจะเชื่อฟังเป็นพงศาวดารชะวา ไม่ได้ ครั้นเมื่อสัก ๒๐ ปีมาแล้ว รัฐบาลฮอลันดาตั้งสภาตรวจค้นโบราณคดีขึ้นในชะวา พวกนักปราชญ์พบศิลาจารึกโบราณ อ่านได้ความว่าเรื่องอิเหนามีเค้าเงื่อนเป็นพงศาวดารอยู่บ้าง จึงค้นหาหลักฐานอย่างอื่นทั้งในชะวาและประเทศอื่น ประกอบกับพิจารณาโบราณวัตถุสถานที่ปรากฏอยู่ ได้เรื่องราวพงศาวดารชะวา เมื่อก่อนฮอลันดาครอบครองมาช้านานโดยลำดับ กำหนดเรื่องเป็น ๔ สมัย คือสมัยก่อนประวัติศาสตร์สมัยหนึ่ง สมัยชาว

อินเดียมาครอบครองสมัยหนึ่ง สมัยอาณาจักรดัมชะปะหิตสมัย
หนึ่ง สมัยอาณาจักรมดาร์มสมัยหนึ่ง

(๑) สมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้น กำลังตรวจตราอยู่ยังไม่ลง
เห็นเป็นยุติ ได้เค้าแต่ว่ามนุษย์พวกชะวาเดิมจะตั้งภูมิลำเนา
อยู่ในดินแดนอันเรียกว่าประเทศจีนฝ่ายใต้ในปัจจุบันนี้ (คืออยู่ใน
แดนดินทางข้างฝ่ายตะวันตกของพวกไทย) แล้วมีเหตุต้องทิ้งถิ่น
เดิมมาก่อนพวกไทยช้านาน ค่อยย้ายถิ่นฐานเลื่อนมาข้างใต้โดย
ลำดับนับเวลาหลายพันปี จึงมาอยู่ในเกาะชะวาตั้งแต่เมื่อไรยังไม่รู้

(๒) สมัยชาติอินเดียครอบครองนั้น มีโบราณวัตถุปรากฏ
อยู่เป็นหลักฐาน รู้ได้แน่ว่าชาวอินเดียได้ใช้เรือไปมาค้าขายถึง
แดนชะวา ตลอดไปจนถึงเมืองจีน ตั้งแต่ราว พ.ศ. ๕๐๐ หรือ
ก่อนนั้นแล้ว และชาวอินเดียที่มานั้นเป็นชาวเมืองข้างฝ่ายใต้
(แถวมณฑลมหัศจรรย์บัดนี้) ข้อนั้นรู้ได้ด้วยรูปตัวอักษรซึ่งใช้จารึก
ในชะวาแต่โบราณ (ตลอดจนตัวอักษรในประเทศสยามกัมพูชา)
เอารูปตัวอักษรปัลลวะ (ไทยเราเรียกว่าอักษรคฤณต์) ของชาวอินเดีย
ข้างฝ่ายใต้เป็นต้นแบบ ชาวอินเดียที่มาค้าขายทางทะเลสมัยนั้นใช้
เรือใบขนาดเล็ก (รูปเรือมีอยู่ในลายจำหลักพระเจดีย์ที่บวรพุทโธ)
จะเล่นข้ามท้องทะเลใหญ่ หรือจะเล่นอยู่ในทะเลหลายวันนัก
ไม่ได้ จึงต้องเล่นเรือเลียบฝั่งและเกาะทมิในระหว่างทาง ก็ทาง
เล่นเรือของชาวอินเดียมาข้างตะวันออกแต่โบราณนั้นเป็น ๒ สาย
สายหนึ่งไปทางเมืองมอญก่อน แล้วจึงเลียบแหลมมลายูลงมาจน

ปลายแหลม เป็นที่แยกไปเมืองสยามหรือเมืองชะวา อีกทางหนึ่ง
นั้นถ้าได้มดึกก็แล่นตัดตรงมาหาเกาะสุมาตรา แล้วเลียบลงไปทาง
เกาะชะวา เกาะบอเนียวเป็นที่แยกไปเมืองเขมร ถ้าจะไปเมือง
จีนก็เลียบเกาะลูซัง (คือหมู่เกาะฟิลิปปิน) ต่อไปจนถึงที่ข้ามไป
เมืองจีน

ในการที่ไ้เรือเที่ยวค้าขายถึงต่างประเทศเช่นว่ามา
พวกชาวอินเดียจำต้องตั้งสถานเป็นที่เรือพักเป็นระยะไปตลอดทาง
จึงมีพวกชาวอินเดียเริ่มมาอยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ ในประเทศเหล่านี้
เป็นปฐม ครั้นนานมาพวกชาวอินเดียที่อยู่ตามสถานที่เลียบตั้ง
ภูมิลำเนาอยู่ประจำทำมาหากินในที่ซึ่ง และเที่ยวค้าขายตั้งภูมิลำเนาตาม
ดินที่ห่างไกลสถานออกไปเป็นลำดับ ไปอยู่ที่ไหนก็
สมพงศ์กับชาวเมือง เกิดเชื้อสายชาวอินเดียมากขึ้นเป็นอันดับมา
ก็ชาวอินเดียมีความรู้อารยธรรมฉลาดกว่าชาวเมืองในที่ซึ่งตนไป
ตั้งอยู่ที่ไหนก็นำสาสนากับทั้งวิชาความรู้ต่าง ๆ ตามอารยธรรมใน
อินเดียไปสั่งสอน จนพวกชาวเมืองพากันนับถือว่าเป็นครูบา
อาจารย์ นานเข้าเชื้อสายของชาวอินเดียก็ไ้เป็นมุลนาย และ
ที่สุดได้ครอบบ้านครองเมือง ตั้งขนบธรรมเนียมและสร้างเจดีย์
สถานต่าง ๆ ดังปรากฏอยู่ในนานาประเทศแถบนี้

เรื่องพงศาวดารชะวาตอนชาวอินเดียปกครองนั้น ชั้นแรก
ปรากฏว่าเมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ มีเจ้าชาวอินเดียที่ถือศาสนาพราหมณ์
ลัทธิสีเวศ ทรงนามว่า ปุณณวรมัน มาตั้งราชอาณาจักรตั้งขึ้นทาง
หัวเกาะชะวาฝ่ายตะวันตก (ในที่ซึ่งทมิฬทะเลปะเตเวียเดียน) เรียก

ข้อประเทศว่า “ตะรุมะ” ต่อมาถึง พ.ศ. ราว ๑๓๐๐ พวักชาวอินเดียที่ไปตั้งภูมิลำเนาทางกลางเกาะชะวาข้างฝั่งเหนือ (ในมณฑลสมาธิปัตน์) ตั้งราชอาณาจักรตั้นนอกแห่งหนึ่ง มีเจ้าแผ่นดินทรงนามว่า สันนะ อีกรวมหนึ่งตั้งราชอาณาจักรตั้นข้างท้ายเกาะชะวาทางด้านตะวันออก (ในมณฑลสุโรบายาปัตน์) มีเจ้าแผ่นดินทรงนามว่า เทวะสิงห์ ถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิสิวะเหมือนกันทั้ง ๓ ราชอาณาจักร แต่พวกชาวอินเดียที่ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเกาะสุมาตรา เป็นพวกถือพระพุทธศาสนา แต่ก็ตั้งเป็นหลายราชอาณาจักรเหมือนกัน ที่เป็นราชอาณาจักรสำคัญกว่าเพื่อนเรียกว่า ศรีวิชัย (ตั้งราชธานีอยู่ใกล้เมืองปาเลมบังปัตน์) เจ้าแผ่นดินทรงนามว่า ชเลนทร พวกชาวศรีวิชัยสามารถขยายอาณาเขตไปถึงแหลมมลายู ตั้งแต่เมืองปัตตานี เมืองนครศรีธรรมราช ตลอดไปจนเมืองไชยา (ยังมีโบราณวัตถุสถานปรากฏอยู่เป็นสำคัญ) ต่อมา (จะเป็นด้วยการรบพุ่ง หรือจะด้วยได้สมพงศ์วงศ์วามิตราบเน) ปรากฏว่าพวกราชวงศ์ศรีวิชัยเข้าไปตั้งราชอาณาจักรในเกาะชะวาตอนกลางข้างทางปากใต้ (ในท้องที่เมืองยกายาปัตน์) อาจจะเป็นในตอนเอง พวกที่ตั้งอาณาจักรอยู่ทางเมืองสมาธิปัตน์ไม่พอใจพวกเมืองศรีวิชัย เพราะเป็นชาวต่างเมืองและถือพระพุทธศาสนาผิดกับพวกของตน จึงย้ายราชธานีขึ้นไปตั้งบนภูเขาเตี้ย (ยังมีเทวสถานอยู่เป็นสำคัญ) ฝ่ายพวกศรีวิชัยที่ตั้งอาณาจักรอยู่ในเกาะชะวา ก็ไปทำนุบำรุง

พระพุทธศาสนา สร้างเจดีย์สถานใหญ่โตขึ้นหลายแห่ง คือ
พระเจดีย์บวรพุทธโรเป็นต้น ว่าสร้างเมื่อราว พ.ศ. ๑๔๐๐ แต่
พวกศรีวิชัยไปมีอาณาเขตต่ออยู่ในเกาะชวาเพียงสัก ๑๐๐ ปี ก็
เสียอาณาเขตต้นนี้แก่พวกชวา ประเทศชวากับประเทศศรีวิชัย
ก็เลยเป็นข้าศึกรบพุ่งกันต่อมา

พงศาวดารชวาเริ่มเรื่องอิเหนาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๐๐ มีจด
หมายเหตุในประเทศจีนปรากฏว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๕๓๓ เจ้าแผ่นดิน
ศรีวิชัยแต่งให้ราชทูตไปเมืองจีน ราชทูตไม่อาจกลับเพราะพวก
ชวากำลังไปตีบ้านเมือง ต้องรอรออยู่น พ.ศ. ๑๕๓๕ จึงกลับ
ไปได้ ความบ่งว่าถึงสมัยนี้พวกชวามีกำลังมากขึ้น ถึงสามารถ
ยกกองทัพไปตีราชธานีศรีวิชัย แต่ตีไม่ได้ตั้งประสงค์ต้องเล็ก
ทัพกลับมา เรื่องพงศาวดารตอนนั้นมา มีเค้าเงื่อนในศิลาจารึกซึ่ง
พบในชวาแผ่น ๑ กล่าวว่าเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๐๐ มีข้าศึกต่าง
ประเทศ (จะเป็นประเทศไหน ศิลาจารึกตรงบอกชื่อประเทศ
เพี้ยนกระเทาะเสีย จึงรู้ไม่ได้แน่ แต่เขาสันนิษฐานว่าคงเป็น
ประเทศศรีวิชัยนั่นเอง) ยกกองทัพใหญ่มาตีได้เมืองชวา ให้
ทำลายราชธานีและประหารราชวงศ์เสียหมด เหลือแต่นางราช
ธิดาของท้าวธรรมวงศ์เจ้าแผ่นดินชวาองค์หลัง ซึ่งได้อภิเษก
ไปเป็นมเหสีของท้าวอุทยานเจ้าเมืองบาหลี่ เมื่อสิ้นราชวงศ์นาง
นั้นก็ได้อู่ฐานะรัชทายาทเมืองชวา เพราะเหตุนี้ท้าวอุทยานจึง
พยายามรวบรวมกำลังรบพุ่งข้าศึกอยู่ถึง ๓๐ ปี จนได้เมืองชวาคืน

ทำอู่ทูลานกับนางมเหสีจึงอภิเศกราชบุตรทรงนามว่า ระเด่น
อลังการ ให้เสวยราชย์เป็นเจ้าแผ่นดินครองเมืองชะวาท่อมามี
ศิลาจารึกพบที่เมืองดาหากอีกแผ่นหนึ่ง แต่งในชั้นหลังต่อมาอีก
ว่าทำออลังการมีราชธิดากับนางประไหมสุหรีองค์หนึ่ง มีราชบุตร
กับมเหสีรอง ๒ องค์ นางราชธิดาไม่ปรารถนาจะครอบบ้านครอง
เมือง ออกบวชเป็นรูปชในพระพุทธศาสนา เมื่อทำออลังการ
ชราลงจึงให้แบ่งอาณาเขตต์ออกเป็น ๒ ภาค เรียกว่าเมืองดาหา
ภาคหนึ่ง เมืองกูเร็นภาคหนึ่ง ให้ราชบุตรทั้ง ๒ ครององค์ละ
เมือง ส่วนทำออลังการเองออกทรงผนวชเป็นฤๅษี คอยควบคุม
สั่งสอนราษฎรทั้ง ๒ มาจนตลอดชนม์ชีพ ทำดาหาให้ราช
บุตรองค์หนึ่ง (คืออิเหนา) เป็นรัชทายาท ทำกูเร็นมีราชธิดา
องค์หนึ่ง (คือนางบุษบา) เป็นรัชทายาท (ชื่อเมืองกลับกันกับใน
เรื่องนิทาน และไม่พรรณนาถึงเรื่องอิเหนากับนางบุษบาตอนก่อน
จะเป็นคู่กัน กล่าวแต่ว่า) อิเหนากับนางบุษบาได้อภิเศกเป็นคู่กัน
ราชอาณาจักรจึงกลับรวมเป็นประเทศเดียวกันดังแต่ก่อน ความ
ตรงนั้นส่อให้เห็นว่าเมืองสิงห์คตสำหรับและเมืองกาหลังยังไม่มี หรือ
มีะนั้นก็ยังเป็นแต่หัวเมืองขึ้นเมื่อสมัยอิเหนา อิเหนาได้เสวย
ราชย์เมื่อราว พ.ศ. ๑๖๕๐ เรียกนามในศิลาจารึกนั้นว่า “พระเจ้า
กาเมศวร” ยกย่องว่ามีอำนาจมาก ได้แดนชะวาและสุมาตรา
ไว้ในอาณาเขตต์ทั้งสิ้น อิเหนาตั้งเมืองดาหาเป็นราชธานี ครอง
ราชสมบัติอยู่ประมาณ ๒๐ ปีสิ้นชนม์ชีพ ราชบุตรที่รับราชสมบัติ

ทรงนามว่า ชยภักย์ ก็มีฤทธิ์เดชต่อมาอีกองค์ ๑ แต่ราชวงศ์ของ
อิเหนาขึ้นต่อมา (เรียกในหนังสือพงศาวดารว่า “ราชวงศ์ดาหา”)
หย่อนอำนาจพลงโดยลำดับ จนเมื่อราว พ.ศ. ๑๓๖๕ เจ้าเมือง
สิงห์หัตสำหรับชื่อว่า รักราชสะ (จะเป็นเชื้อวงศ์ของอิเหนาหรือต่าง
วงศ์ ไม่ทราบแน่) จึงอำนาจไปเป็นใหญ่ในแดนชะวา ตั้ง
เมืองสิงห์หัตสำหรับเป็นราชธานี ปกครองอาณาเขตต์สืบวงศ์มาจน
ถึงราว พ.ศ. ๑๔๓๕ เชื้อวงศ์ของอิเหนาองค์ ๑ ชื่อ ชัยขัตติยวงศ์
จึงชิงอำนาจได้คืน แต่ต่อมาราชวงศ์ดาหากลับเสื่อมอำนาจ
ลงโดยลำดับ

(๓) สมัยมัตตะปะหิตนั้น เริ่มเรื่องเนื่องจากเหตุที่พวก
เมืองดาหา กับเมืองสิงห์หัตสำหรับพุ่งชิงอำนาจกันดังกล่าวมา
แล้ว มีกองทัพจีนยกไปตีแดนชะวาในเวลาบ้านเมืองระส่ำระสาย
ครั้งนั้นมระเด่นวิชชคน ๑ ซึ่งเป็นเขยสูในราชวงศ์เมืองสิงห์หัต
อยู่ก่อน (จะไปอาศัยกำลังจีน หรือทำอะไรไม่ทราบแน่)
สามารถเกลี้ยกล่อมผู้คนเป็นกำลัง แล้วรวบรวมบ้านเมืองทั้ง
ในแดนดาหาและสิงห์หัตสำหรับตั้งราชอาณาเขตต์ชะวาเป็นอิสระ
ขึ้นได้อีก สร้างเมืองใหม่เรียกว่า “มัตตะปะหิต” เป็นราชธานี
(อยู่ไม่ห่างเมืองดาหานัก) ตั้งราชวงศ์ปกครองแผ่นดินชะวาสืบกัน
มา บางองค์ก็มีอำนาจปราบปรามแดนชะวาไว้ได้ในอำนาจทั้ง
หมด แต่นานมาอำนาจราชวงศ์มัตตะปะหิตก็เสื่อมลงโดยลำดับ
จนถึงพวกเข้าประเทศราชในแดนชะวาพากันตั้งตัวเป็นอิสระโดย

มาก ประเทศราชอันหนึ่งซึ่งอยู่ในที่ซึ่งอาณาเขตต์จะรวมแต่
โบราณตั้งเป็นอิสระชนทางหัวเกาะชะวาข้างตะวันตก สร้างเมือง
หลวงที่ตำบลกะหลาปา (แปลว่า ป่ามะพร้าว อยู่ตรงที่ตั้งเมือง
ปะเตเวียบัดนี้) แล้วให้ชื่อเมืองตามภาษาสันสกฤตว่า "ชัยเขตต์"
เรียกกันว่า เมืองยักกัตตรา (แต่ไทยเราเรียกตามชื่อเดิมว่า
เมืองกะหลาปา) ถึงราว พ.ศ. ๒๐๐๐ มีเหตุสำคัญแต่ภายนอก
มากระทบถึงเมืองชะวามลายู ด้วยชาวเปอร์เซียและอินเดียที่
ไปมาค้าขายถึงสมัยนี้ พวกนักไปเข้ารีตถือศาสนาอิสลามโดยมาก
ก็พาศาสนาอิสลามมาเที่ยวสั่งสอนพวกชะวามลายู ให้ทั้งพระ
พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ไปเข้ารีตถือศาสนาอิสลามขึ้น
แพร่หลาย เหตุอีกอย่างหนึ่งนั้นเมื่อถึงสมัยนี้พวกฝรั่งโปรตุเกส
สามารถแล่นเรือจากยุโรปมาถึงอินเดียได้ แล้วเที่ยวหาทำ
ค้าขายต่อมา มาถึงเกาะชะวาเมื่อราว พ.ศ. ๒๐๓๐ เข้าที่
สถานขึ้นที่เมืองยักกัตตรา เป็นเริ่มแรกที่ฝรั่งจะมาอยู่ในเกาะ
ชะวาแต่ครั้งนั้น

(๔) สมัยมะดารัมนี้ เนื่องจากเรื่องที่พวกชะวาพากัน
เข้ารีตถือศาสนาอิสลามแพร่หลายทั่วไปในเกาะชะวา แต่การที่
พวกชะวาเข้ารีตนั้น เป็นด้วยชาวอินเดียเกลี้ยกล่อมให้เกิดเลื่อม
ใส มิได้เข้ารีตด้วยกลัวภัยหรือจำใจเหมือนอย่างพวกอาหรับ
และชาวอินเดีย จะประพฤติกติศาสนาอิสลามเพียงใดก็ได้ตาม
ใจนิยม เพราะฉะนั้นพวกชะวาจึงรักษานบธรรมเนียมเดิมแต่

ครั้งยี่สิบเอ็ดพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ไว้โดยมาก ถึง
 กระนั้นก็ไม่พัวพันถึงกันเอง เพราะเหตุที่เกิดศาสนาต่างกัน
 เมื่อพวกถือศาสนาอิสลามมีกำลังมากขึ้น ก็จึงอำนาจจากราชวงศ์
 มัตตะปะหิต แต่ไม่สามารถจะปกครองราชธานีเดิมอยู่ได้ พวก
 ชะวาที่ถือศาสนาอิสลามอีกพวกหนึ่งจึงมาตั้งหลักแหล่งอยู่ตอน
 กลางเกาะชะวา (ในเขตต์เมืองยักยาบัดัน) อันเป็นที่ตั้งเมืองหลวง
 แต่โบราณ เรียกชื่อเมืองที่ตั้งใหม่ว่า “มะตารัม” แต่กว่าจะตั้ง
 อาณาเขตต์ได้มั่นคง ต้องรบพุ่งกับพวกประเทศราชในเกาะชะวา
 อยู่ช้านาน จนถึงราว พ.ศ. ๒๑๓๐ เจ้าเมืองมะตารัมชื่อ ระเด่น
 มาสร้างวัง จึงสามารถตั้งตัวเป็นสุลต่านทรงนามว่า “หะมิงกูโน”
 เป็นเจ้าแผ่นดินปกครองอาณาเขตต์มะตารัมต่อมา

เมื่อก่อนตั้งราชอาณาเขตต์มะตารัม ๘ ปี พวกฝรั่งฮอลันดา
 เริ่มมาค้าขายถึงเกาะชะวา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๘ มาเข้าที่ตั้งสถานแรก
 ที่เมืองยักกัตตรา ไม่ห่างจากสถานที่ของพวกโปรตุเกสนัก ต่อมา
 ประเทศโปรตุเกสกับฮอลันดาเกิดรบกัน พวกฮอลันดาที่เมือง
 ยักกัตตรามีกำลังมากกว่าก็ขับไล่พวกโปรตุเกสไปเสียจากเกาะ
 ชะวา เมื่อเหลืออยู่แต่ฮอลันดาพวกเดียว เห็นเป็นโอกาส
 ที่จะเอาเมืองชะวาเป็นพื้น จึงสร้างบ้อมขึ้นที่สถานให้ชื่อว่า
 บ้อมมะเตเวีย ฝ่ายเจ้าเมืองยักกัตตราเห็นว่าพวกฮอลันดาคิด
 จะเอาบ้านเมือง ก็ชวนประเทศราชที่ใกล้เคียงยกกองทัพมารบพุ่ง
 หมายจะขับไล่ แต่รบแพ้เสียเมืองยักกัตตราแก่พวกฮอลันดา

เมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๒ พวกฮอลันดาจึงไปสร้างเมืองเป็นทึมนที่เมือง
 ยักกัตตรา เรียกนามตามชื่อบ๊อมว่า เมืองปะเตเวีย ตั้งเป็น
 เมืองหลวงของฮอลันดาทางตะวันออก แล้วขยายอาณาเขต
 และแผ่อำนาจออกไปโดยลำดับ จนได้แดนชะวากับท่งเกาะ
 อื่น ๆ ที่ใกล้เคียงไว้ในอาณาเขตต์ของชาวฮอลันดาในบัดนี้.

เรื่องที่เล่ามาว่าตามที่ได้ฟัง และได้ตรวจหนังสือเพียงเท่าที่
 มีอยู่กับตัวในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้ อาจจะผิดพลาดคลาด
 เคลื่อนบ้างมีมากก็น้อย.